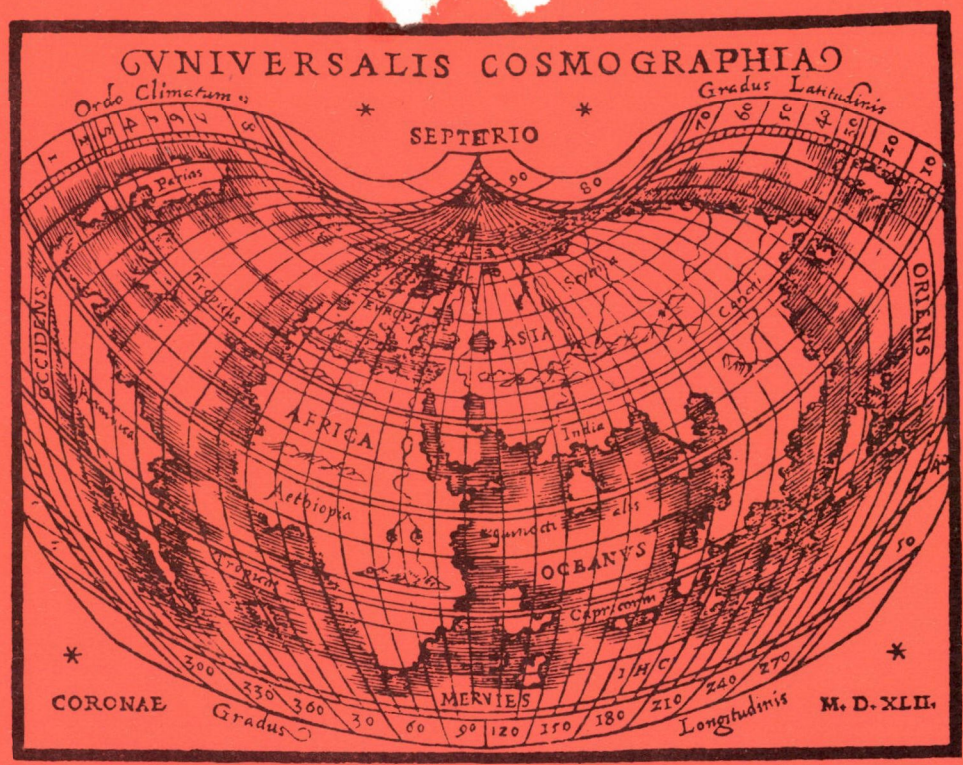

1996-02-07

VILÁGTÖRTÉNET

1995. tavasz – nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Harmut Kaelbe: A francia és a német polgárság 1870–1914	3
Pamela Pilbeam: A középosztályok és a bürokrácia	18
Kende Tamás: Az orosz–csehszen harcok múltjából	38
Szokolay Katalin: Egy magyar vonatkozású lengyel kéziratról	42
Láng Imre: Truman nézetei az amerikai külpolitika néhány alapkérdéséről	50
Cseresnyés Ferenc: A magyarok hazatelepülése Ausztria brit övezetéből (1945–1947)	58
N. Szabó József: Magyar–svéd kulturális és tudományos kapcsolatok, 1945–1948	66

SZEMLE

Retusált portré, „szépséghibákkal”. Josef Hanzal: Edvard Beneš (Ism.: G. Kovács László)	72
Eric Hobsbawm: Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914–1991 (Ism.: H. Haraszti Éva)	73
Rabocseje dvizsenije v Rosszii. Hronyika 1896. (Ism.: Jemnitz János)	74
Diccionario de mujeres célebres (Ism.: Ambrusné Kéri Katalin)	75
Historia de las mujeres IV. El siglo XIX. (Ism.: Ambrusné Kéri Katalin)	76
Sanya El Mechat: Tunisie, les chemins vers l'indépendance (Ism.: J. Nagy László)	77
Mémoire de femmes. Tunisiennes dans la vie publique 1920–1960 (Ism.: Ferwag- ner Péter Ákos)	78

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautaványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-62265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9522016 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A FRANCIA ÉS A NÉMET POLGÁRSÁG, 1870–1914

A 19. századi németekre mindig mély benyomást tett a francia polgárosodás. Egyetlen más nagy európai országban sem volt modern, még új polgárság társadalmilag és mindekelőtt politikailag ennyire fejlett. A francia burzsoáziára úgy tekintettek, mint a német polgárság jövőjére, még akkor is, ha ezzel a jövővel ambivalensen vagy elutasítón álltak szemben. Nem csak a porosz–francia háború előtt, Franciaország általános kulturális és gazdasági előnyének idején övezte a francia polgárságot a különös modernség. Még a 19. század végén is, amikor Németország gazdaságilag megelőzte Franciaországot, a francia burzsoázia modellként állt Németország előtt. Werner Sombart úgy tekintett Franciaországra, mint általában „a modern társadalmi osztályok szülőföldjére”. A mai német történészek is polgárosultabbnak tartják az elmúlt évszázad Franciaországát az akkori Németországnál, és Franciaországra mint „klasszikus polgármemzetre” tekintenek. Ezért tekintik Franciaországot Németország, különösen pedig a német polgárság fejlődési mércéjeként, legalábbis a második császárság után és a harmadik polgári köztársaság berendezkedését követően.

Valóban annyira más volt a francia polgárság, és mi volt benne annyira más? Mindekelőtt a politika; a francia polgárság nagyobb politikai hatalma és ennél fogva egy polgárosultabb állam ennek az oka? Vagy inkább a társadalom szerkezete? Zártabb szociális osztály volt-e a francia polgárság, belső feszültségektől, arisztokrata modellektől és proletár miliőtől kevésbé fenyegetett és szorongatott? Vagy a kultúra, s azon polgárosultabb életformák különbsége volt az, amelyeket akkoriban Európa többi része, mindenekelőtt Párizs mutatott? Erre a kérdésre ez idáig nincs biztos válasz, mert a francia és a német polgárságot a történészek soha nem hasonlították össze igazán. Bár esküsznek a francia burzsoázia fejlettebb polgárosultságára, bizonyítani máig nem tudták azt.

Ha a francia és a német polgárságot megpróbáljuk összehasonlítani, nem kell a polgárság szociális történetének minden lehetséges aspektusát nyomon követni. Sokkal inkább két kérdés áll ennek az összehasonlításnak az előterében. Az egyik oldalon felvetődik az a kérdés, amely a „Polgárság” ZIF-kutatócsoportot erősen foglalkoztatta, és ennél fogva sok cikkben felmerül: a németországi liberális polgárosultság hiánya és ennek az elmaradottságnak történeti-szociális okai. Ennek a kérdésnek csak akkor van értelme, ha meghatározott nyugat-európai országokat hasonlítanak össze, amelyek között a késő 19. és a korai 20. század elején Franciaország kiemelkedő szerepet játszik, és amelyekhez Nagy-Britannia, Hollandia és Svájc is hozzátartozik. Ezzel szemben általánosságban nem igaz, hogy Németországban nem volt liberális polgárosodás. Ráadásul a liberális polgárosodás hiánya 1914 előtt nem érvényes bizonyos német területekre, amelyek persze az akkori Német Birodalomban jelentéktlenebb súllyal bírtak, mint a mai Szövetségi Köztársaságban, így pl. Baden, Württemberg, Bayern, a Hanza-városok,

gyakran a Rajna balparti területei is. Végül a 19. századi liberális polgárosultság hiánya mögött a nyugat-európai országokkal összehasonlítva nem állt Németországban átfogó szociális- és gazdaságtörténeti különfejlődés. A liberalizáció elmaradását fontos politikai körülmények egész sora mellett bizonyos, meghatározott különbségek magyarázhatják, amelyek a német és a francia polgárság között a mentalitás és a társadalom szerkezetében rejlenek. Jelen tanulmány fő célja ezeknek a különbségeknek a bemutatása és egyidejűleg a korábbi zsákutcák elkerülése, mint pl. annak a tézisnek, amely a német polgárság különösen erős feudalizálódását hangsúlyozza.

A másik oldalról nézve ez a cikk abból a mai nézőpontból íródott, hogy a francia és a német társadalom jóval kevésbé különbözik egymástól. A cikk feladata megmutatni, hogy a két világháború és a konfliktusokkal teli háború közötti időszak európai meghasonlottsága nemcsak hibás politikai döntéseken nyugszik, hanem emögött az európai társadalmak, esetünkben a francia és a német társadalom mélyrenyúló ellentétes fejlődése áll. Németország és Franciaország társadalmi elidegenedésének egy lényeges alkotórésze a francia és a német polgárság különböző fejlődése volt. Nem próbáljuk meg viszont bemutatni, hogyan hatott ez a fejlődés az akkori idők politikájára, sem azt pontosan igazolni, ma milyen nagy mértékben hasonlítanak egymásra az európai társadalmak. Ennek a dolgozatnak mindenekelőtt a különböző fejlődés tényét kell felvázolnia.

A kérdésfelvetés elsősorban a francia és a német polgárság közötti különbségekre irányul, és kizárólag azzal foglalkozunk, ami más volt Franciaországban, mint Németországban. Vizsgálódásunk élére tulajdonképpen az európai polgárság fő jellemvonásait kellene állítanunk, de le kell mondanunk a következők ábrázolásáról: a polgárság közös történelmi gyökerei, az iparosodó európai társadalmak polgárosodása, a 19. századi polgárságnak a professzionizmus és nagyvállalkozás következtében létrejött mélyreható változásai, az európai értelmiség azonos szerepe, a nemesség, az állam és a munkásság közös vonásai. Mert egy ilyen vázlat aligha épülhetne a rendelkezésre álló összehasonlító kutatásra, hanem lényegében a nullánál kellene elkezdni, és ezért túlságosan részletes lenne.

Sajnos helyhiány miatt le kell mondanunk arról is, hogy a két nemzet összehasonlításán túl a két ország rendkívül nagy regionális sokféleségét megtárgyaljuk. Ez különösen azért lett volna érdekes, mert nemcsak Párizs egyszerűsége, hanem a Dél- és Nyugat-Németország, valamint Kelet- és Észak-Franciaország közötti határokon túlnyúló hasonlóságok is világosabbá váltak volna. A kutatás még itt sem jutott el odáig, hogy néhány összefoglaló mondattal téziseket tudnánk megfogalmazni.

A kései 19. és a korai 20. században Franciaország és Németország az európai polgárság két szélsőséges esetét képviselte. A francia és a német polgárság rendkívül nagy mértékben különbözött egymástól. A többi európai ország között kevésnél volt ilyen éles az ellentét. Aligha van még másik olyan korszak, amikor a francia és a német polgárság ilyen messze állt egymástól és ennyire idegenek voltak egymásnak. Ez különösen érvényes a következő négy, szorosan összefüggő szempontra. A német nagypolgárság a politikai hatalmat mégiscsak megosztotta a nemességgel, és ezért politikailag jelentősen gyengébb volt, mint a francia polgárság. A német polgárság jobban megosztott volt, a francia polgárság erősebben összeforrott és egységesebb szociális osztályt képezett. Az állam beavatkozása a polgári életbe mélyebb volt Németországban és erősebben szétforgácsolta a polgárságot, mint Franciaországban. Végül a német polgárság egy másik szociális réteg- és osztályviszonyokkal találta magát szemben, és ezért is maradt kevésbé liberális, mint a francia polgárság.

1. Hatalommegosztás a nemességgel

Az első legszembetűnőbb és legismertebb különbség Franciaország és Németország között az első világháború előtt a német nemesség sokkal nagyobb politikai hatalma volt, és ez különösen megnehezítette a két ország közötti megértést. 1914 előtt nem volt a Német Birodalomban egyetlen polgári kancellár sem, és nem volt a polgári minisztereknek, akiket akkoriban a birodalmi hivatalok vezetőinek neveztek, abszolút többségük. Ugyanez érvényes a legnagyobb német szövetségi államra is. A kormányokat Poroszországban is mindenekelőtt az arisztokrácia állította. Nem mindenütt voltak az arisztokraták egyszerűen a polgári érdekek sztrómanjai. Németországban egy hatalmas érdekcsoport, egy tökéletes, az akkori viszonyokhoz képest rendkívül modern agrár-tömegszervezet, a „Bund der Landwirte” (Gazdaszövetség) működött, amely messzemenően a vidéki arisztokrácia ellenőrzése alatt állt, illetve a befolyásos konzervatív pártokban szintén az arisztokráciának volt döntő szava. Emögött azonban a franciától teljesen különböző alkotmány állt, és mindenekelőtt egy hatalmas császári udvar, amely az arisztokraták számára megközelíthetőbb volt, mint a polgárok számára. A császár nemcsak a katonai, hanem a többi központi, politikai döntésbe is beavatkozott. A birodalmi kormányzat messzemenően tőle függött, és előnyben volt a bár túlnyomóan polgári, de gyenge német birodalmi gyűléssel szemben. A legnagyobb politikai befolyást, amely egy alapjában polgári társadalomban elképzelhető volt, Németországban az arisztokrácia birtokolta.

Végül a német nemesség olyan születési előjogokat élvezett, amelyek Franciaországban elképzelhetetlenek voltak. A német nemesség sokkal nagyobb számban töltötte be a hadsereg és a közigazgatás fő rangjait, mint a francia arisztokrácia. Legalábbis Poroszországban, de a Szász Királyságban is nemesek találhatók ezek élén. 1910 körül a vezető német államban, Poroszországban nemcsak a 11 miniszter közül volt 7 nemes, hanem a tartományok közigazgatásának 12 elnökéből (Oberpräsident) 11, a kormányzati körzetek 36 elnökéből (Regierungspräsident) 23, a 22 rendőrfőkapitány közül 15 volt nemes. A kerületi vezetők (Oberamtmänner) és a közigazgatási vezetők többsége is nemes volt, sőt gyakran ősi nemes.

A porosz-német hadsereg tábornokai 1910 körül nagyrészt még mindig a nemesek közül kerültek ki. Magában a tisztikarban, mint egészben, nem régóta tették ki a polgárok a többséget. Még az 1890-es években is a tisztek csaknem fele nemes volt. A hivatali és tiszti pályákhoz szükséges, félreismerhetetlen követelmények ellenére a legmagasabb pozíciókat a legelőkelőbb körök messzemenően zárt versenyében osztották el. Sőt, az első világháború előtti utolsó két évtizedben néhány pozícióban a nemesek által elfoglalt rész még növekedett.

Ezt a képet bizonyára nem kell tovább ecsetelni. Németországban is visszaesett azonban a nemesség részvétele a kulcspozíciókban, részint a közigazgatás kibővítése, részint a német hadsereg első világháború előtti erőteljes felfegyverzése által. Bizonyára Poroszországban is léteztek polgári területek és posztok, mint pl. a kereskedelmi és ipari miniszterek, a (hadi)tengerészet, vagy a legfelsőbb bírák. A nemesség igénye mindenekelőtt a reprezentatív kulcspozíciókra korlátozódott a szövetségi államban, a tartományokban, kormányzati kerületekben és körzetekben, míg azokban a másodlagos méltóságokban, ahol a szaktudás szükséges volt, a polgárok domináltak. Tény, hogy a Német Birodalom déli része sokkal inkább hasonlított Franciaországra. Sem Bajorországban, sem Württembergben, Badenben, Hessen-Darmstadtban nem tolongott a hazai nemes-

ség az állami közigazgatás kulcspozícióiban olyan erősen, mint Poroszországban. Délen régóta a polgárok birtokolták a földet. A mai Szövetségi Köztársaság területén a nemesség akkoriban már gyakran nem védte kulcspozícióit a polgársággal szemben, és nem ragaszkodott a természetadta privilégiumaihoz – és ez a későbbi fejlődés szempontjából döntő. De mindez az első világháború előtt kivételnek számított. 1914 előtt még az volt uralkodó, amit a nemesség, főleg az Elbán túl, tradíciók, elvárások, jelzálogjogok formájában a német történelembe bevitt. Ez Franciaországban is feltűnt. 1907-ben a következőket írja az egyik Németországgal foglalkozó francia tudós: "A német gondolkodás amennyire tudott, állandóan megpróbált a régi hatalmakkal összhangba kerülni... Ahelyett azonban, hogy egy logikusan tagolt, egységes államot hozott volna létre, a tradíciót mindig figyelembe véve, respektálva a monarchista tekintélyt, semmit sem mulasztott el, hogy a megszerzett jogokat megvédje és a demokrácia fejlődését késleltesse."

Az akkori Európában aligha létezett Németországnak nagyobb ellentéte, mint Franciaország. Az első világháború látószögéből tekintve ez 1914-ig egyre élesebb lett. Mindazt a politikai hatalmat, amit a francia forradalom bukása után, a Bourbon-restauráció idején, Lajos Fülöp és III. Napóleon második kísérlete alatt a nemesség megszerzett, fokozatosan elveszítette a Harmadik Francia Köztársaság 1871-es megalakításával. Nem létezett már az az udvar, amelybe a nemesek privilegizált „bejárással” rendelkeztek. Az 1875-ös új alkotmány óta egyetlen kormányzó vagy miniszter sem volt nemes. MacMahon gróf volt a Harmadik Köztársaság egyetlen politikailag valóban prominens nemese, akit az antirepublikánus többség 1873-ban államelnökké választott. Jellemző módon kapitulált az erősödő köztársaság előtt, és 1879-ben leköszönt államelnökségéről. A francia nemesség már csak regionális szinten rendelkezett meghatározott politikai befolyással. Nemzeti szinten Franciaországban a polgárság volt az uralkodó. Az erős „Bund der Landwirte”-nek sem létezett az ellenpárja Franciaországban. A két társadalom szétválásában kétségtelenül fontos fordulóponthoz vezetett III. Napóleon bukása és a Harmadik Köztársaság megalakítása. Amit a német polgárság elveszített a hatalomból való részesedés lehetőségéből Bismarck Franciaország fölötti katonai győzelmével és a birodalom létrehozásával, úgy nyerte el ezt az esélyt a francia polgárság III. Napóleon vereségével és az 1875-ös új köztársasági alkotmánnyal.

Ezenkívül Franciaországban nem létezett a nemesi ifjak számára olyan védőbástya, amilyen Poroszországban volt. Ez különösen a hadseregre volt érvényes: a Harmadik Köztársaság idején egyre jobban visszaszorították a nemeseket még a tábornokok között is. 1878 körül még a tábornokok 39 %-a volt nemes, 1900 körül már csak 20 %-a. A tisztek már régóta csaknem kizárólag polgári származásúak voltak, egy jelentős részük már kispolgári származású. Franciaországban a közigazgatás élén is sokkal kisebb szerepet játszottak a nemesek a századfordulón, mint Poroszországban. A 19. század folyamán fokozatosan érvényre jutott a francia közigazgatásban a névtelen pályázati verseny (concours) formája. Ezáltal, legkésőbb az 1880-as évektől, nemcsak a polgári előkelő családok nepotizmusa esett vissza, akik még a második császárság koráig a közigazgatás élére való bejutást nagyon erősen ellenőrizték; de a francia nemesség is kénytelen volt alávetni magát ennek a versengésnek.

Léteztek Franciaországban is nemesi területek, még 1900 körül is, mindenekelőtt a külügyi szolgálat, de a hadügyi és tengerészeti minisztérium is ilyen volt, ahol a concours különösen későn (1880) jutott érvényre. Bizonyára a századfordulón még mindig magasabb volt a nemesek részvétele a francia közigazgatás élén, mint ma. Fontosabb azonban az, hogy alig különbözött ez a porosz nemesi részaránytól az olyan háttérben

meghúzódo adminisztrációs csúcspozíciókban, mint pl. a miniszteri osztályvezetők vagy előadó tanácsosok. Így Franciaországban is, legalábbis a második császárság idején, a miniszteri osztályvezetők 24%-a még mindig nemes volt. A Harmadik Köztársaság idején, bár látszólag tovább csökkent a nemesi arány, a Franciaország és Poroszország közötti különbség ebből a szempontból már nem olyan látványos. Ezzel szemben áttekinthetetlen volt az ellentét a két ország között azokban az adminisztrációs kulcspozíciókban, amelyek sok reprezentációs kötelezettséggel jártak, és amelyeket a rezsimváltásoknál „meg is tisztogattak”: a köztársaság tulajdonképpen alapítása előtt a prefektusok még csaknem fele nemes volt; ezzel szemben az első világháború előestéjén csak durván minden tizedik. Nemcsak a hadsereg, hanem a Francia Köztársaság közigazgatása is elsősorban polgári hivatalnokokkal mutatkozott meg a nyilvánosság előtt a századfordulón. Ezzel szemben a porosz hadsereg és közigazgatás nemcsak jóval több jogkört és juttatást nyújtott a nemeseknek, hanem ezeket túlnyomórészt nemesek képviselték a nyilvánosság előtt is.

Semmi nem utalt az első világháború előestéjén arra, hogy ez a feltűnő hatalmi különbség a francia és német polgárság között belátható időn belül elsimulna. Kevés jele volt annak, hogy a német nagypolgárság a hatalom megoszlása ellen fellázadna, vagy egyáltalán a francia burzsoáziát példaképének tekintené, és az egész politikai hatalmat célratorőn magához ragadná. Egy kis ellenzéki baloldali liberális kisebbségtől eltekintve úgy tűnt, a nagypolgárság Németországban egyetért a hatalommegosztás status quójával, ami nyilvánvalóan garantálta, mindenestre nem fenyegette a vállalkozói tevékenységet, a gazdasági növekedést és Németország világhatalmát. A német nagypolgárság többsége nemcsak passzívan elfogadta az arisztokráciával való hatalommegosztást, hanem politikai szövetségben a nagyagráriusokkal a birodalmi gyűlésben képviselői által aktívan támogatta is azt. Ez a politikai szövetség fontos követelményeket állított: belpolitikailag biztosította a német világhatalmi politikát, a fegyverkezést Franciaország és Anglia ellen, és később az 1914-es háborús célokat is; hozzájárult a német liberalizmus szakadásához és ahhoz, hogy a birodalmi kormányzat elzárkózzon az akkoriban legnagyobb német párt, a szociáldemokraták részvételétől. Hozzásegített ahhoz is, hogy a legnagyobb német szövetségi államban, Poroszországban az elavult cenzusos választójog reformját megakadályozzák, és hogy a birodalmi gyűlés nagyobb befolyást nyerjen a kormányra. Bár a nagyipar és a nagybirtokos arisztokrácia szövetsége kétségtelenül nehéz válságokat és érdekellentéteket élt át az 1890-es évek elején, 1905 után, illetve közvetlenül az első világháború előtt ismét, szabályos bukása mégsem következett be soha.

A nemesség nagy politikai befolyásának és a politikai nyilvánosságban való nagy jelenlétének elfogadása a német liberalizmus 1870-es évektől tartó mély krízisével van összefüggésben, és ezt erősítették még azok a sajátos német körülmények, amelyek között a nemesség, mint a politikai liberalizmus törekvő ereje, már a császárság előtt sem jött számításba. A liberalizmus ilyen jellegű krízise nem létezett az első világháború előtti Franciaországban – erről lehet vitatkozni –, ha ebbe az összehasonlításba nemcsak a francia libéraux-kat, hanem a francia republikánusokat is bevonjuk. Az 1870-es években Franciaországban, Németországgal teljes ellentétben, egy pontosan ellenkező irányú fordulat következett be: a liberálisok hatalomra jutása, és a monarchista irányzatok kiválása a hatalomból. Ennek az ellentétes fejlődésnek, amire itt nem térhetünk ki bővebben, és amely megérne egy pontosabb összehasonlítást, több oka van. Fontosak a következők: a francia forradalom mint történelmi mérőöldkő; a francia liberálisok és re-

publikánusok nagyobb képessége arra nézve, hogy mint a nemzeti érdekek képviselői jelenjenek meg; fontos a liberálisoknak Németországban nem létező esélye a katolikus egyház elleni mozgósításra; Franciaország lassabb gazdasági és társadalmi fejlődése is, amely különösen a szabad foglalkozásukat, a hivatalnokokat, professzorokat nem taszította abba a mély identitászavarba, amelybe a liberális német képzett polgárság került, különösen az 1870-es évektől.

2. A német polgárság kisebb mértékű szociális összefonódása

A háború utáni történészek interpretációjában hangsúlyos megítélést kap a nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia közötti szövetség, illetve a polgárságon belüli társadalomtörténeti fejlődés. A sajátos fejlődés nyitját sokan a német nagypolgárság szociáltörténeti „feudalizálásában” látták.

Ha a német nagypolgárság társadalmi feudalizálásáról beszélnek, akkor arra gondolhatunk, hogy a nagypolgárság átvette a nemesi értékrendet és életstílust, és lemondott a polgári gondolkodás- és életmódról, de gondolhatunk arra is, hogy a nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia egy „feudálkapitalista” felső rétegben teljesen összeolvadt. A különböző történeti munkák sokoldalúan megvizsgálták ezt a „feudalizálást”. A nagyvállalkozók egyre szorosabb összefonódását a nemesekkel részben a következőkkel próbálták igazolni: a nemességbe való beházasodással, a fiúk belépésével az olyan presztízzsel járó, akkoriban még arisztokratának tekintett foglalkozásokba, mint a tiszti, a nagybirtokosi, a diplomata, de utaltak a nemességgel való szociális kapcsolatokra is pl. az ünnepeken, fogadásokon. A feudalizálás alatt pedig részben a vállalkozók egy nem polgári szociális rangsorba történő betagozódását értették. Ezt azzal igazolták, hogy a tartalékos tiszti rendeleteket demonstratívan polgárok vezették be, illetve azzal, hogy a polgárok kereskedelmi tanácsosi és nemesi címek, rangok után törekedtek, ahelyett, hogy – mint az a birodalom megalapítása előtt a klasszikus polgárságban gyakori volt – az ilyen „feudális” címeket elutasították volna, és a polgári tiszteletbeli hivatalokat, városi díszpolgári és egyetemi díszdoktori címeket részesítették volna előnyben.

Más vizsgálatok a feudalizálás alatt azt értették, hogy a polgári vállalkozók a nemesi életstílust utánozták, egyszerű polgári házak helyett kastélyszerű villákat építettek, nagybirtokokat (uradalmakat) vásároltak, fiaik polgári diákegyesületek helyett nemesi egyesületekbe léptek; lányaikat jó hírű nevelőintézetekbe adták; ahelyett, hogy a többi polgár lányaival együtt iskolába jártak volna, fényűző, drága és utánzó életstílusuk volt. Mindez a régi, egyszerű, a takarékoság és szolidaritás polgári értékeihez igazodó életforma helyett. A német nagypolgárság feudalizálásának ezen tendenciáiban a történészek nemcsak a polgári életmód Európában teljesen általános bomlását látták, hanem mindenekelőtt a nemességgel való messze kiható politikai szövetség szociális alapját. A történészek számára Franciaország ebből a szempontból többnyire a történelmi ellenpélda volt – egy nem alkalmazkodó (elhatárolódó), liberális és teljesen a hatalomra is jutott polgárság.

Az újabb kutatások persze egyre inkább azt mutatják, hogy a francia és a német polgárság közötti ellentétet sokáig félreértették. Ami továbbra is érvényes marad, az a kétségtelenül éles különbség, ami egy a hatalomhoz csak félig jutott, a vidéki arisztokráciával politikailag együtt működő, a hadsereg és a közigazgatás csúcspozícióiból részben még kizárt német és egy uralkodó, a nemességet elnyomó, liberális francia nagypolgár-

ság között van. Amit félreértettek, az a szociális háttér, mert az újabb tanulmányok csak kevés adatot tartalmaznak uralkodó szociáltörténeti feudalizálódásra vonatkozóan, mindegy hogy ezalatt az arisztokráciával egy feudálkapitalista felső rétegben való összeolvadást értenek, vagy a nagypolgárság alávetését az arisztokrata értékeknek.

Itt nagyon fontosak a német vállalkozók leggazdagabbjai, a multimilliomosok, mert ők tudtak a legkönnyebben nemesi életmódot megengedni maguknak. Közvetlenül az első világháború előtti időről készült vizsgálatok azt mutatják, hogy ezek közül a gazdag polgári vállalkozók közül csak kevesen házasodtak be a nemesek közé, bár jóllehet, ezeknek a multimilliomosoknak nagy része már milliomos családban nőtt fel, és ezért már házasulandó korukban, nemcsak idősebb férfiakként, a nemesség számára vonzó partnereknek számítottak. Ennek a néhány száz leggazdagabb polgári vállalkozó családnak lányai is sokkal ritkábban kötöttek házasságot a nemességgel, mint azt korábban feltételezték. Csak kb. minden ötödik lány házasodott be a nemességbe – nem ritkán az újonnan nemességet kapott családokba, nem pedig a valóban ősi nemesek közé.

Fordítva is úgy tűnik, hogy a nemesség és a nagypolgárság a maguk házassági köreiből inkább külön utakat jártak. Hogy milyen kevés hatást ért el az arisztokrata modell a polgárságban, az mindenekelőtt a polgári multimilliomosok fiainak pályaválasztásában mutatkozik meg. Nagyon kevés közülük az olyan – csak kb. minden tizedik –, aki olyan foglalkozást választott, amit akkoriban arisztokratának tekintettek volna, és így nagybirtokos, diplomata vagy tiszt lett. A túlnyomó többség a polgári modellt követte és szintén vállalkozó lett. Ha nem ők örökölték az apai vállalatot, akkor maguk alapítottak; ha nem vállalkozók maradtak, akkor más polgári foglalkozást választottak, mindenekelőtt szabad foglalkozásokat, mégpedig ezeket éppoly gyakran, mint az arisztokrata foglalkozásokat. Ezért nem abban rejlik a francia polgársággal szembeni különbség, hogy a német nagypolgárságot erősebben alávetették a nemesi eszményképeknek, vagy a német polgári vállalkozói családok szorosabban összeolvadtak a nemességgel, ahogy ezt mindig feltételezték.

Ez persze nem azt jelentette, hogy a nagyipar és a nagybirtok közötti politikai együttműködés minden szociális háttér nélkül jött létre. A francia és a német polgárság közötti második lényeges különbség jóval fontosabb volt: a német vállalkozók nagyobb szociális elszigeteltsége a polgárságon belül, és bár kisebb mértékben a szabadfoglalkozásúak, az orvosok, ügyvédek, mérnökök között, de mindenekelőtt az államhoz közeli foglalkozásúak, a közigazgatási tisztviselők, bírók, professzorok, lelkészek között, sőt még talán a gimnáziumi tanárok között is. Ez a társadalmi elszigeteltség nemcsak a szociális kötöttségeket, de a német vállalkozók politikai szolidaritását a polgárság többi részével sem hagyta soha annyira megerősödni, mind Franciaországban.

A német polgárság sokkal kevésbé volt egy olyan önmagában zárt, egybeforrott szociális osztály, mint a francia. A német sokkal jobban széthasadt, szétforgácsolódott. Ezért a német nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia politikai együttműködésének útjában nem álltak olyan erős gátló szociális kötöttségek, mint Franciaországban.

Bizonyára 1914 előtt Németországban is voltak világos, egységesítő és a polgárságot egybefonó tendenciák. A diplomás tisztviselők, a szabadfoglalkozásúak, a főiskolai és középiskolai tanárok műveltségi (kulturális) fölényükkel egyre jobban beolvadtak ebbe a folyamatba. A vállalkozók képzetesebbek lettek: növekvő részük végzett főiskolát, mindenekelőtt a menedzserek (igazgatók), akik túlnyomó többségét már 1914 előtt egyetemeken, műszaki főiskolákon képezték. Még fontosabb volt az, hogy a vállalkozói családok egyre szorosabban összefonódtak a képzett polgársággal. 1864 körül csak minden

25. professzor, 1910 körül már minden tizedik vállalkozói családból származott. A vesztfáliai vezető hivatalnokok közül a század első harmadában csak minden harmincadik, a századfordulótól minden ötödik vállalkozói családból származott. A német régióktól függően minden ötödik, illetve harmadik magasabb tisztviselő, majdnem minden ötödik bíró (mint Szászországban) ilyen háttérrel rendelkezett. A rajnai és a vesztfáliai vállalkozók fiai egyre gyakrabban kötöttek házasságot szabadfoglalkozású és magasabb tisztviselő családok lányaival. A képzett polgárok és a vállalkozók közötti választóvonal kétségtelenül nem volt már olyan éles, mint gyakran még a 19. század első felében.

De Franciaországgal összehasonlítva a vállalkozók és az egyéb polgárok közötti választóvonal még a századforduló körül is feltűnően éles maradt. A német polgárság már az iskolában és a főiskolán is kevésbé volt zárt, mint a francia polgárság: különösen a századfordulótól már a képzésben is más utat jártak a német vállalkozók, mint a magasabb tisztviselők, orvosok, ügyvédek, lelkészek, tanárok és professzorok. A vállalkozók és fiaik inkább a modern reáliskolákat, reálgimnáziumokat és utána műszaki egyetemeket látogatták. Ezzel szemben az ún. képzett polgárok és fiaik inkább gimnáziumokba és utána az egyetemek filozófiai és jogi karjaira jártak. Franciaországban viszont sokkal gyakrabban találhatók a polgárok fiai ugyanazokban az intézményekben. Inkább együtt mentek a líceumokba és utána a főiskolákra is sokkal kevésbé voltak elkülönítve, mint Németországban. A német főiskolai képzés erősebb szakosodása ezt a különbséget tovább erősítette.

A német polgárság egyoldalú összefonódása még nyomósabb tény a francia polgárságtól való különbség szempontjából. Bár egyre több vállalkozó fia áramlott a képzett polgárságba, mégis a német polgárságon belül a vállalkozók meglehetősen elszigeteltek maradtak, sokkal elszigeteltebbek, mint a francia nagyvállalkozók. A német képzett polgárság nem nyomult be a gazdaságba.

A századforduló körül kb. csak minden tizedik nagyvállalkozó származott a képzett polgárságból, nem több, mint már a 19. század elején. Ezzel szemben Franciaországban 1912-ben minden negyedik nagyvállalkozó magasabb hivatalnoki és szabadfoglalkozású családból került ki. A francia polgárság első összefonódása ebből a szempontból is erősebb volt. Talán Németországban a házassági körökben mélyebb árkok is húzódtak. Nemcsak a polgári multimilliomosok lányai, akiknek egy orvos, egy ügyvéd, egy magasabb tisztviselő nem jelentett különösen jó partit, hanem a nagyobb vállalkozók többségének lányai is ritkán házasodtak a képzett polgársággal. Bizonyára 1914 előtt már Németországban sem jelentettek két külön világot a vállalkozók és a képzett polgárok, Franciaországgal összehasonlítva mégis megmaradt a meglepően mély szakadék közöttük.

Úgy néz ki, mintha a német polgárság eme heterogénységének négy egészen különböző oka lenne. Az egyik oldalon létezett egy hagyományos ok. Úgy tűnik, Franciaországgal szemben a vezető hivatalnokok és a képzett elit erősebben elzárkózott az új értékek elől; és a feltörekvő ipari társadalommal, a vállalkozók nyereség- és fejlődésorientált gondolkodásával, az ipari városokkal, az új szociális hierarchiával – ahol a képzettség kevésbé, inkább a jövedelem és a gazdasági teljesítmény számított – szkeptikusan, hacsak nem ellenségesen álltak szemben. Ez az ipari forradalom előtti időből származó régi polgári felső réteg az új társadalmi rendben el kellett hogy veszítse jelentős szociális presztízsét és tekintélyét. Ezért ők az iparosítást gazdasági helyzetük válságának is tekintették. Ebben a válságtól való félelemben és a beilleszkedési tehetetlenségben a képzett polgárság nagy része úgy reagált az iparosításra, hogy attól elzárkózott, megtagadta

a közép- és főiskolák új képzési tartalmát, szívósan kitartott a klasszikus, humán képzés mellett, amelyre a presztízse épült, lenézte a vállalkozói értékeket és magatartást, félt a moderntól, és reakciói közé tartozott az is, hogy szociálisan elkülönítette fiait a pályaválasztásban, lányait a házasságban. A német képzett polgárságnak a vállalkozóktól való elkülönítése feltűnt a kortárs francia megfigyelőknek is. Henri Lichtenberger, a Sorbonne professzora ezt írta 1908-ban útibeszámolójában Németországról: „a régi születési és műveltségi arisztokrácia helyén egy új vállalkozói nemesi réteg keletkezik, amely az érdemet és rangot a szakismeret és a sikerek alapján értékeli. Magától értetődik, hogy ennek a fejlődésnek a következményei sokáig nem alakultak ki, és még számos régi társadalmi csoport marad fenn szinte érintetlenül a modern társadalom között. Ilyen a polgárságnak az a része, amely »szabad foglalkozást« folytat, a papság, a felsőbb iskolák tanársága, a tisztviselők és a tisztek, amelyeket a vállalkozói szellem még alig érint.” Ellenkezőleg is igaz: a német megfigyelők is észrevették az önmagában zártabb francia polgárságtól való különbséget és a francia képzett elitnek a gazdasággal szembeni kisebb fenntartásait. Werner Sombart közgazdász megállapította, hogy „a vidéki értelmiség nálunk sokkal furcsábban viszonyul a burzsoáziához, mint máshol”. „Franciaországban – írja egy akkoriban Németországban sokat olvasott ismerője a Raján túli társadalomnak – képzettség és vagyon jobban fedi egymást, mint nálunk.”

A diplomások és vállalkozók szorosabb összefonódása Franciaországban egy másik, ugyancsak inkább hagyományos okra épült: a notables létrehozott rétege, amely Franciaországban sokkal kialakultabb volt, mint Németországban. A notables volt az ancien régime és a modern kapitalista társadalom közötti hosszú átmeneti időszakban a felső réteg, mindenekelőtt a tulajdonképpeni nagyvárosokon kívül, vidéken és a kisebb városokban. Ez a réteg nagyon különböző szociális csoportokból állt, vidéki nemessekből éppúgy, mint korai vállalkozókból, orvosokból, ügyvédekből és polgári nagybirtokosokból. Jellemző volt rájuk a tulajdonuk, származásuk, a szakmán belüli előmenetel, de a szaktudás is. Uralkodó politikai befolyásuk részben a cenzusos választójogon alapult, részben pedig azon, hogy a hagyományos társadalmak jellemző módon elfogadták a felső réteg politikai vezető szerepre és hatalomra való igényét. Ez a notables réteg, amely Franciaországban a Harmadik Köztársaság elején elkezdett felbomlani, néhány helyen azonban még a két világháború között is fennmaradt, még nem volt modern polgárság, mivel a vállalkozók nem a dinamikus magját alkották ennek a felső rétegnek. A notables értékei inkább hagyományosak voltak, erősebben irányultak a biztos jövedelmekre, mint a vállalatok kiterjesztésére. Persze a notables nem is az ancien régime feudális jogokhoz kötődő felső rétege volt. Biztos, hogy nem feltétlenül a liberális, mindenekelőtt pedig nem a republikánus eszmék hordozói voltak.

Kutatásunk szempontjából azonban az a döntő, hogy ebben a rétegben már a korai 19. századtól a gazdasági polgárság, a diplomások és a földbirtokosok szociálisan összefonódtak és politikailag együtt cselekedtek abban az időben, amikor Németország fontos részein a vállalkozók, a hivatalnokok és a vidéki nemesek élesen elkülönülő szociális csoportokat alkottak. Így tehát a modern francia polgárság szorosabb összefonódásának megvolt a maga előzménye, már a notables szoros, belső összefonódásában.

A német polgárság vállalkozóinak élesebb elszigeteltségét erősítette egy nagyon modern fejlődés: a nagyvállalatok kialakulása. Az 1850–60-as évek ipari forradalmának klasszikus vállalkozója gazdasági hatalmánál fogva még teljesen a városi polgárságban gyökerezett. Vállalatának legfeljebb néhány ezer alkalmazottja volt. Ez többnyire még helyi üzem volt és egyetlen városhoz kötődött szorosan, vezetése még viszonylag egy-

szerű. Ezeknek a vállalkozóknak a vagyona legfeljebb annak a városnak a keretében volt meghatározó, ahol éltek, ritkán nemzeti keretben. Ezért ezek a vállalkozók még szilárdan a helyi városi polgársággal voltak összefonódva, abból származtak, velük kötöttek házasságot, megvoltak a fontos szociális kapcsolataik, egyesületeik, a többi városi polgársággal és polgárság többi tagjaival aktívan részt vettek a városi önkormányzatban. Nem lehet eleget hangsúlyozni, mennyire különböztek az 1880-as évektől feltörekvő új nagyvállalkozók az ipari forradalom eme hagyományos vállalkozójától. Az új nagyvállalkozók több ezer alkalmazottal rendelkező vállalatokat vezettek, amelyek tagjaikkal együtt nagyobbak voltak, mint a német városok többsége. Ezek a vállalatok gyakran több helyen termeltek, ezért tulajdonosaik már csak ritkán kötődtek bizonyos városi társadalmakhoz.

A vállalatok vezetése bonyolult volt, és a többi polgár számára többnyire nehezen érthető. Gazdasági hatalmuk és vagyonuk következtében ezeknek a vállalkozóknak már csak kevés közös ügyük volt a városi szabadfoglalkozásúakkal, hivatalnokokkal, tanárokkal. Messze fölöttük álltak, és a német társadalom leggazdagabbjaihoz és gazdaságilag leghatalmasabbjaihoz tartoztak. Röviddel az első világháború előtt ezek a nagyvállalkozók már többségben voltak a német multimilliomosok között. A nagyvállalkozók és a többi polgár közötti növekvő gazdasági különbség meglazította a szociális kötések is, a házassági köröket, a fiúk pályaválasztását, az egykor szoros szociális kapcsolatokat. Maguk a nagyvállalkozók vagy legkésőbb fiaik lassanként kialakítottak egy sajátos életstílust is, amivel kiemelkedtek, és elhatárolták magukat a többi polgártól. Kastélyszerű villákkal, fényes fogadásokkal és estélyekkel, fényűző életstílussal különböztek a klaszrikus polgárságtól. Amit persze közvetlenül a nemesi stílusnak való behódolásnak értenek, az sok esetben elhamarkodott és félreérthető. Az új polgári felső rétegnek bizonyára gyakran eklektikus és összeszedett életstílusa volt, amellyel magát távol tartotta a többi polgártól éppúgy, mint a nemességtől. Bizonyára ez Franciaországban is kialakult. Mégis úgy tűnik, az első világháború előtti német nagyvállalatok gyorsabban terjeszkedtek és más nagyságrendeket értek el, mint Franciaországban. Németországban, úgy tűnik, azok a modern gazdasági okok is erősebbek voltak, amelyek ennek az új felső rétegnek a képzett polgársághoz való kötődését meglazították.

A német polgárság erősebb belső megosztottságának érve első pillantásra meglepő lehet. A francia polgárságot is mindig erősen megosztottnak tekintik, persze olyan formában, amely Németországban első pillantásra így nem létezett: az elválasztás a párizsi és a vidéki, továbbá a katolikus és a laicista polgárság között történt meg. Ennek ellenére ezek a különbségek nem voltak akkorák, mint azok az egészen más természetű választóvonalak, melyek a német vállalkozók és a képzett polgárság államhoz közel eső részei között húzódtak. Ráadásul a német polgárságon belül is léteztek erős egyházi és területi választóvonalak: a protestáns polgárság, a nemrégiben részeiben valóban jól megvizsgált zsidó és a még alig vizsgált katolikus polgárság között; továbbá figyelembe kell venni egyrészt az erős regionális különbségeket a Ruhr-vidéki mágnások, a Hanza-kereskedők, a szász gyárosok között, akik 1914 előtt Németországban nem alkottak közös érdekszövetséget, másrészt a berlini bankárok, főiskolai tanárok, vezető hivatalnokok, festők és írók növekvő presztízsét a vidékkel szemben. A választóvonalak gyakran bonyolultabbak lehetnek, mint az egyszerűbb ellentétek Franciaországban; de ezek – a vállalkozók és a képzett polgárság közötti ellentétén felül – Németországban is megosztották szociálisan és politikailag a polgárságot. Bizonyára ezek az ellentétek Németországban sem voltak elég erősek ahhoz, hogy a polgárság szociális osztályának létezésében kételkedjenek, de a német polgárság 1900 körül mégis kevésbé tűnik egységesnek.

3. A német polgárság erősebb széttagoltsága az állam által

Elérkeztünk a harmadik különbséghez: a német polgárság azért sem volt olyan szorosan összefonódott szociális osztály, mint a francia, mert a német állam erősebben beavatkozott a polgári világba, és így különösen a polgárság hivatali életét és szociális rangsorát erősen szabályozta és irányította. Ha nem is mindig sikerült ez az államnak, a polgárság ezáltal mégis jobban tagolt volt, mint Franciaországban.

A francia viszonyok számára elképzelhetetlen állami szabályozás Németországban a polgári hivatás gyakorlásának erőteljes állami ellenőrzésével kezdődött. Ez különösen kivehető volt 1914 előtt az ügyvédi pályáknál. Az egységes német ügyvédi rend bevezetése óta (1879) az ügyvédek egész Németországban államilag ellenőrizték hivatali munkájukban. Már a vizsgáikat sem egy egyetemi tanárokból vagy ügyvédekből álló bizottság, hanem egy állami vizsgabizottság előtt tették le. Szakképzésüket nem ügyvédi irodában, hanem állami joggyakornokként kapták meg. Az ügyvédi engedélyről nem a jövődől kollégák, hanem az állami igazságügyi igazgatás döntött. Bár a hivatali gyakorlatot egy kollégákból álló becsületbíróság felügyelte, de ez előtt a becsületbíróság előtt csak az ügyészeknek volt joguk vádat emelni. Az elővizsgálatot egy állami bírónak kellett vezetnie, a fellebbezési hatóság egy állami bíróság volt. Ráadásul Poroszországban az ügyvédek, ha egyidejűleg közjegyzők is voltak, hivatalnokhoz hasonló státust kaptak, és ezért a foglalkozások számlálásánál egyszerűen hivatalnokként vették őket számba. Az ügyvédi foglalkozás Németországban sehol sem jelentett valódi „szabad” foglalkozást. A századfordulón a német ügyvédek között az állami ellenőrzéssel szemben csak korlátozott ellenállás volt. Az ügyvédeknek az ellenőrzés előnyöket is nyújtott; megvédte őket a konkurenciától, biztos jövedelmet szerzett nekik és emelte szociális presztízsüket. Ezentúl az 1879-es ügyvédi rend a porosz ügyvédeknek a korábban még merevebb állami hivatali ellenőrzés érezhető liberalizálását jelentette. Mindenesetre az ügyvédek állami ellenőrzése még a századfordulón is odavezetett, hogy hivatásuk gyakorlása más szabályok szerint ment végbe, mint a többi polgáré, és már ezért elkezdtek szakadékok a német polgárságban.

Állami ellenőrzés kisebb mértékben a német orvosoknál is volt. Bár ez, különösen az 1860-as években, meggyengült, de a 19. század végén ismét valamivel erősebb lett a szakmai réteg többségének támogatásával és az orvosi érdekszövetségek nyomására. Azóta az orvosok sem egy egyetemi tanárokból vagy saját kollégáikból álló bizottság előtt tették le záróvizsgálataikat, hanem egy állami bizottság előtt. A hivatali engedélyt, jóváhagyást az orvosoknál sem a kollegiális kooptáció, hanem egy állami hatóság adta meg. Hivatásuk gyakorlása fölött egy állami becsületbíróság őrködött, és államilag elismert keretek között szevezték őket. Az állam befolyása itt biztos gyengébb volt, mint az ügyvédekénél, de az orvosokat is megvédte a konkurenciától, biztos jövedelmet szerzett nekik és felértékelte saját hivatásukat. Itt is léteztek a polgári foglalkozást érintő különleges állami szabályok, amelyek megkülönböztették ezt a foglalkozást mind a hivatalnokoktól, mind a vállalkozóktól, és amelyek a német polgárságon belüli ellentétet erősítették.

Németország legélesebb kontinentális ellentéte bizonyára nem annyira Franciaország, sokkal inkább Svájc, ahol az állam a polgári foglalkozásokba nagyon kis mértékben avatkozott be, és ezért a szabad verseny, sokkal jobban mint Németországban, a hivatás gyakorlásának alapja és közös polgári ideológia is maradt. Ennek ellenére a polgárság hivatásának gyakorlásában jelentős a különbség Franciaországhoz képest is.

Legélesebb az elentét az ügyvédek esetében. Ők a századfordulón Franciaországban sokkal önállóbbak voltak az állammal szemben, mint Németországban. A jövőendő ügyvédek vizsgáikat nem állami, hanem egyetemi vizsgáztatók előtt tették le. Szakmai képzésüket ügyvédi hivataloknál tett gyakorlaton és tanfolyamokon kapták meg, amelyeket az ügyvédi szervezet intézett, nem pedig az állam. A hivatali engedélyről egy ügyvédi testület döntött, nem pedig az állami igazgatás. A hivatás gyakorlását egy kollégákból álló becsületbíróóság ellenőrizte. Csak súlyos esetekben – esetleg a teljes szakmai eltiltásnál – lehetett állami bíróságnál perelni. Sehol máshol az európai kontinensen nem voltak olyan önállóak az ügyvédjelöltek, mint Franciaországban. A francia állam ismételt kísérletei ellenére, hogy az ügyvédjelöltek hivatásgyakorlatát jobban ellenőrizze, ezt a Lajos Fülöp óta fennálló és a forradalom előtti hagyományokhoz visszanyúló önállóságot az első világháború előtt messzemenően meg tudták tartani.

Gyengébben, de még mindig jelentősen különbözött 1910 körül a francia orvosi pálya a némettől. Franciaországában az orvosokat is kevésbé ellenőrizte az állam, és képzésüket, a hivatás engedélyezését és a szakmai gyakorlatot sokkal inkább maguk között szabályozták. Vizsgáikat nem állami, hanem egyetemi vizsgáztatók előtt tették le, és a hivatás engedélyezéséről saját, az állam által alig ellenőrzött testületek döntöttek, ugye-
sebben, mint Németországban. Maguk ellenőrizték hivatásuk gyakorlását és az állami ellenőrzéssel szemben messzemenően önállóak voltak.

Összefoglalva: a francia polgárság önállóbb volt hivatali gyakorlatában, és kevésbé ellenőrizte az állam, mint a német polgárságot. A hivatali képzés, a polgári foglalkozások engedélyezése, az egyes polgári foglalkozások teljesítményének minőségi ellenőrzése jobban magának a polgárságnak a kezében maradt. A francia polgári forradalom hatásának megítélésénél persze pontos megkülönböztetéseket kell tenni. A forradalom minden szakmai réteg szervezetét teljesen megszüntette, és mindenekelőtt az ügyvédek-nél, a legrégebbi és a már akkor teljesen kifejlődött szabad foglalkozásnál érvényesítette a szabad foglalkozások minőségének és munkaerőpiacának minden ellenőrzés nélküli, tiszta piacgazdasági elvét. A francia forradalommal való világos szakítással a francia ügyvédeknek sikerült Lajos Fülöp idején hatalmas rendi szervezeteket törvényesen létrehozni és ezekkel a forradalom előtti hagyományokhoz kötődni.

Ebben az ügyvédi szervezet a többi szabad foglalkozás számára éllolvas volt. Ami mégis éles ellentét maradt Németországhoz képest a francia forradalom óta, az a francia polgárság elszakadása az állami, az abszolutizmusra emlékeztető ellenőrzéstől, amivel szemben a hivatás gyakorlásának sajátos módján sokkal eredményesebben védekezett, és Németországgal ellentétben védekezni is akart. A saját foglalkozás állammal szemben kiépült önállóságának eme vívmányára épült Franciaországban a polgárság közös öntudata. Ezzel ellentétben Németországban ez hiányzott, és legfeljebb a nagyon különböző polgári érdekek fáradságos megegyezésével lehetett elérni.

Súlyosbította ezt még az, hogy 1910 körül Németországban az állam nemcsak a polgári hivatásgyakorlásba, hanem a polgári szociális hierarchiába is erősebben beavatkozott, mint Franciaországban, és így a polgárságot, mint szociális osztályt, is szétforgácsolta. Mindenekelőtt a bonyolultabb rendek és címek politikájával próbálták meg a német monarchiák a polgárságot széttagolni, és a vagyon és jövedelem alapján éles, államilag meghatározott különbségeket tenni. Bizonyos szerepet játszott ebben a polgárok nemesítése, ami persze Németországban aránylag ritka volt, és nem teremtette meg a hivatali és címeres nemesek nagy súllyal bíró rétegét, ahogy ez Franciaországban a napóleoni korszakban, Lajos Fülöp és a második császárság idején létrejött. Németország-

ban fontosabb volt a tanácsosi címek rendszere, amelyek adományozásával az udvarhoz vezető utat megnyitották, amelyek felett különösen 1848 után és az 1860-as évek idején politikai ellenőrzést gyakoroltak, és amelyek nemcsak a polgárság egy államilag meghatározott elitjét emelték ki, hanem a polgárságot magát is megosztották: minden egyes polgári foglalkozásnak saját tanácsosi címe volt. Orvosoknak az egészségügyi tanácsos, vállalkozóknak a kereskedelmi tanácsos, jogászoknak az igazságügyi tanácsos, amelyeket a mindenkor minisztériumok adományoztak. Mindemellett a megbecsülésnek egy bonyolult rendszerét fejlesztette ki a német állam. A városi tiszteletbeli hivatalok és egyetemi tiszteletbeli címek mellett a politikai rendek négytagú rendszere létezett. Egyedül Poroszországnak négy különböző érdemrendje volt, amelyeket ismét részben több különböző osztályra osztottak szét: a vörös sasrendre, a fekete sasrendre, a koronarendre és a Hohenzollern-rendre.

Ezt a példát a kisebb német szövetségi államok is követték. Szászország ugyancsak háromféle rendet adott ki: az Albrecht-rendet, a Heinrich-rendet és az érdemrendet. Ezek között a rendek között bonyolult rangsor létezett. A rendek némelyikét csak bizonyos köröknek adományozták, így a porosz fekete sasrendet csak hivatalnokoknak és katonáknak adták, és a nemesítéssel kötötték össze, vagy a szász Heinrich-rendet, amelyet csak tisztek kaptak. Végül fontos szerepet játszott a polgárság szociális hierarchiája szempontjából a tartalékos tisztí pátenst is, legalábbis Poroszországban. Összességében Németországban az államnak sikerült a gazdasági különbségeket az éles állami különbségek egy bonyolult hálójával lefedni. A német nyilvánosság előtt ezek az államilag létrehozott szociális különbségek gyakran többnek számítottak, mint a gazdasági teljesítmény és a vagyon. Ez a kortárs francia megfigyelőknek is erősen feltűnt. „A címekhez való vonzódás” egyike „a németek Franciaországban legismertebb jellemvonásainak... A porosz rangsor 43 kategóriát tartalmaz (egy képviselő a 40. kategóriába tartozik, az udvari altisztek után jön)” – írta 1887-ban Jules Laforgne, aki öt éven át volt az akkori császárnő felolvasója.

Ezzel szemben Franciaországban sokkal egyszerűbb volt az állami rendek és címek rendszere, és a polgárság mint szociális osztály összetartását kevésbé gyengítette. Hivatalos nemesítés a Harmadik Köztársaságban már nem létezett. A tisztí pátenst Franciaországban nem vették eléggé tekintetbe ahhoz, hogy vele éles szociális különbségeket alkothattak volna. Ugyancsak hiányzott a tanácsosi cím, amely a polgárságot különböző foglalkozási csoportokra osztotta. Csak egyetlen egy rend létezett, a Légion d'honneur, amelyet öt osztályban adományoztak. Ezt a rendet elvben a társadalom minden tagjának adományozták, és nem osztotta meg a polgárságot. Emellett sokkal fontosabbak voltak, mint Németországban a választott közhivatalok, mindenekelőtt a polgármesteri és a parlamenti képviselők hivatala. Ezekkel a hivatalokkal a helyi városi és területi társadalom élére kerültek az emberek. Franciaországban sem egyedül a gazdasági siker és a vagyon számított, de a hivatalok, amelyek fölött a polgárság politikai befolyását érvényesítette, és a rendek, amelyek polgári-republikánusok voltak, finom különbségeket alkottak. Ezért a tiszteletbeli hivatalok és rendek inkább erősítették a polgárság mint szociális osztály összetartását és nem hasították azt szét, mint a rendek, a címek és rangok Németországban.

4. Más szociális szerkezet és más szociális konfliktusok

A liberális polgárság fejlődése Franciaországban és Németországban a századfordulón végül azért is vált ketté, mert a német polgárság más szociális szerkezetű volt, és más szociális konfliktusokkal állt szemben, mint a francia. Európai keretek között a Németország és Franciaország közötti ellentétek ebből a szempontból is élesebbek voltak, mint 1850 körül, sokkal élesebbek, mint ma, és élesebbek, mint a hasonló gazdasági fejlettségű legtöbb akkori európai ország között. Különösen két különbség esik ennélfelül: Németországban a gazdaságilag önálló kispolgárság kisebb ereje, az ipari munkások nagyobb tömege és a munkásmozgalom nagyobb szervezőereje; mindkettő megmagyarázza a németországi polgári modell kisebb hatóerejét, és ebből kifolyólag a nemesi kultúra, de a munkáskultúra nagyobb ellenállását a polgári kultúrával szemben.

A századfordulón a német nagypolgárság először találta magát szemben egy olyan rétegszerkezettel, amely szociális helyzetét jelentősen bizonytalanabbnak és ingadozóbbnak mutatta, mint Franciaországban. Mindenekelőtt azért, mert a gazdaságilag önálló kispolgárság és az önálló gazdálkodók összehasonlítva jelentősen vékonyabb réteget alkottak Németországban, mint Franciaországban. Csak kb. minden negyedik-ötödik kereső – tehát a kisebbség – tartozott Németországban ehhez a szociális réteghöz.

Ezzel szemben Franciaországban ez a réteg a keresőképes lakosság csaknem felét foglalta magában. Fontos itt, hogy Németországban nemcsak az önálló gazdálkodók, hanem a polgársághoz közel álló városi, ipari és kereskedő kispolgárság, az iparos mesterek, a kiskereskedők, a fogadósok, a fuvarozási vállalkozók is számszerűen viszonylag gyengébbek voltak, mint Franciaországban. Az ok mindenekelőtt abban rejlik, hogy ez a kispolgári réteg Németországban nem tartott lépést a népességnövekedéssel, és ezért bár a számuk nem, de gazdasági súlyuk csökkent, míg a lassúbb francia népességnövekedésben ezek teljesen tartották magukat. Bizonyára az önálló vállalkozóknak csak egy része, akiket a statisztikai hivatalok megszámláltak, élt gazdaságilag valóban biztos polgári egzisztenciában. Ezzel szemben jelentős részük, különböző okoknál fogva, valószínűleg olyan helyzetben élt, amely a munkásokétól nem különbözött. Még ha ezt a statisztikailag nehezen pontosítható feltételezést meg is tesszük, az tény, hogy Németországban a népesség jelentősen kisebb része építette egzisztenciáját gazdasági önállóságra, és hogy ezért a mentalitásnak és illemszabályoknak a hatóereje is, melyek a gazdasági önállósághoz kötődtek, lényegesen gyengébb volt Németországban. Németországban a nagypolgárság sokkal kevésbé tudott egy széles kispolgárság megnyugtató biztonságára támaszkodni, mint Franciaországban.

Egyidejűleg a német nagypolgárság a századfordulón egy lényegesen masszívabb munkássággal állt szemben, mint a francia. Míg Franciaországban a keresőképes lakosság csak kb. jó egy harmada számított munkásnak, addig Németországban jóval több mint a fele. Bizonyára távolról sem minden munkás tartozott a modern ipari proletariátushoz, amelytől a nagypolgárság különösen veszélyeztetve érezhette magát. A munkások jelentős része nemcsak Franciaországban, hanem Németországban is vidéki vagy városi házi függőségi viszonyban állt, vagy bedolgozó, vagy legalábbis kézműipari, kereskedelmi kisvállalatok munkása volt, vagy személyes szolgálatban állt. Ezeket a munkásokat nehezen lehetett a munkáspártok számára mozgósítani. Németországban is jelentősen kevesebb mint a felük dolgozott ipari vállalatoknál. Ennek elle-

nére Németországban a századforduló körül az ipari munkások sokkal nagyobb számban jelentkeztek, mint Franciaországban, az ipari foglalkozásnak sokkal nagyobb súlya volt. Franciaországhoz képest ezért a polgári mentalitásnak és illemszabályoknak, melyek gazdasági önállósághoz kötődtek, a hatóereje is lényegesen gyengébb volt Németországban.

(Fordította: Horvát Gabriella)

Irodalom

- W. Sombart: Die deutsche Volkswirtschaft im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. Berlin 1919.
- A. J. Mayer: Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914. München 1984.
- H. J. Puhle: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Göttingen 1975².
- H. Henning: Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1984.
- H. Reif: Westfälischer Adel 1770–1860. Göttingen 1979.
- W. Runge: Politik und Beamtentum im Parteienstaat. Die Demokratisierung der politischen Beamten in Preußen zwischen 1918 und 1933. Stuttgart 1965.
- M. Agulhon: La propriété et les classes sociales. In: Histoire de la France rurale. Paris 1976.
- J. Estèbe: Les ministres de la république, 1871–1914. Paris 1982.
- M. Dogan: Les filières de la carrière politique en France. In: Revue française de sociologie 8, 1967.
- W. Serman: Les officiers français dans la nation 1848–1914. Paris 1982.
- C. Charle: Le recrutement des hauts fonctionnaires en 1901. In: Annales 35, 1980.
- Uő.: Le recrutement des hauts fonctionnaires en France au XIXe siècle. Paris 1980.
- Uő.: Intellectuels et élites en France 1880–1900. Paris 1986.
- G. Thuillier: Bureaucratie et bureaucratis en France au XIXe siècle. Genf 1980.
- H. P. Ullmann: Interessenverbände in Deutschland. Frankfurt 1988.
- H. Kaelble: Industrielle Interessenpolitik in der Wilhelmischen Gesellschaft. Berlin 1967.
- D. Langewische (szerk.): Liberalismus im 19. Jahrhundert. Göttingen 1988.
- Uő.: Liberalismus in Deutschland. Frankfurt 1988.
- W. Stahl: Der Elitekreislauf in der Unternehmerschaft. Frankfurt 1973.
- F. Ringer: Education and Society in Europe. Bloomington 1979.
- J. Kocka (szerk.): Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen 1987.
- W. Conze–J. Kocka (szerk.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985.
- W. Mosse: Jews in the German Economy. Oxford 1987.
- G. L. Geison (szerk.): Professions and the French State, 1700–1900. Philadelphia 1984.
- P. Flora: State, Economy and Society in Western Europe, 1815–1975. Frankfurt 1987.

A KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS A BÜROKRÁCIA

E tanulmány tárgya az állam szerepének példátlan kiterjesztése és az ebből adódó foglalkoztatás sokféle fajtája. Az állami adminisztráció gyors növekedése és átalakulása egy felismerhető modern bürokráciává szorosan kapcsolódott a demográfiai robbanáshoz, az ebből következő urbanizációhoz, a gazdasági és társadalmi fejlődéshez. A 18. századi filozófusok racionalizáló eszméi teremtették meg a tekintélyt az autokratákat „megreformálni” kívánó kísérleteknek. A független hatalom tradicionális forrásai felett (az állam, a feudalizmus, a közösség vagy egyház) kívántak szélesebb körű ellenőrzést gyakorolni. A modern állam fejlődésének ebben a képlékeny szakaszában kristályosodtak ki a bürokratikus struktúrák. A kormányok a lokális lojalitással és bizonyos fokú autonóm hatalommal rendelkező adminisztrátort engedelmessé köztisztviselőkké kívánták átalakítani, akik érdekeltek a centralizált állam, más szóval bürokrácia hatalmának kiterjesztésében. Egy adminisztrátor regionális hatalmi bázisának ereje és saját vagyonának nagysága folytán vagy Poroszországban a *képzettséghez*, a kultúrához és oktatáshoz kötődő tradicionális tisztelet folytán megpróbálhatja formálni a királyi politikát, esetleg nyíltan bírálja. A bürokrata esetében sokkal inkább valószínű még magas beosztás esetén is, hogy fizetéstől függ és pszichológiailag, de pénzügyileg is a hierarchikus előléptetési rendszerhez kötődik.

Az adminisztrációból a bürokráciába való átmenet, a köztisztviselők képzésében és felvételénél mutatkozó nagyobb hivatásszerűség, az elismert hierarchiákon belüli specializáció természetesen a méret és pénzügyi függőség következménye volt. A demográfiai és gazdasági változások drámai módon átalakították az államhatalom koncepcióját. A korábban szerény igazgatási struktúrákat radikálisan átalakították, hogy teljesen új funkciókat vegyenek át. Nevezetesen: ahogy előre haladt az iparosodás a 19. század második felében, a *laissez faire* („liberális”) attitűd a növekvő beavatkozásnak adta át a helyét. Az álláslehetőségek minden szinten szaporodtak, számszerűleg leginkább a polgárság közép és alsó mezőiben. Az állam új szerepkört vállalt magára az oktatásban, a legszélesebb értelemben vett társadalmi szolgáltatásokban, a gyógyításban, szállításban stb. A jog és rend otthoni biztosítása, a külföldi hatalmakkal vívandó sikeres háború feltételeinek biztosítása és az önmaga fenntartásához szükséges adó begyűjtésében való érdek mellé a kormányok új funkciói társultak, így az egyének és közösségek életének megszervezése és ellenőrzése. Ezek korábban nem voltak az állam hatáskörében.

Mikor nevezhetünk egy államgépezetet bürokratikusnak? Itt most talán elég csak két jellemvonásra utalni: a méret és a hivatásszerűség, a tartós és irányított struktúra. A bürokrácia kifejezést először Franciaországra alkalmazták egy 1802-es szótárban. Max Weber szerint – akit a társadalomtudósok még ma is a legfőbb szakértőnek tartanak – bürokráciáról akkor beszélhetünk, ha a legfelsőbb akaratot racionális módon és jogi kere-

tek között közvetítik. A korábban már kifejtett nézetek a régi elit hatalmának kontinuitásáról felvethetik a kérdést, vajon a definíció második fele – Németországtól eltekintve – alkalmazható-e a 19. század vége előtt. Franciaországgal kapcsolatban felvetették, hogy a forradalommal – főleg a Direktórium (1794–99) idején – döntő változások történtek. Viszont Tocqueville az *ancien régime* és a forradalom utáni Franciaország hasonlóságát hangsúlyozta. Nem vitás, hogy a 19. század második felében Franciaország komplex és igen fejlett bürokráciával rendelkezett. Az akkoriban bekövetkezett változások azonban főleg mennyiségiak. A 80 000 elemi iskolai tanító mellé 50 000 új postás jelent meg. Poroszországban a már teljesen kiformalódott közigazgatás átalakításában az 1807 körüli Stein-féle reformok voltak a legfontosabbak, azaz egy olyan szervezet kialakítása, amely kritikátlanul elkötelezett az állam iránt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a folyamat már korábban elkezdődött és nem is fejeződött be ekkor.

Olaszországban a 18. század második felében számos tartományban hasonló reformokba kezdtek. A francia uralom időszaka néhány esetben felgyorsította a változások ütemét, azonban a modern bürokratikus struktúrák kialakulása szórványos és regionális jellegű volt. Mindez végül is akkor torzult el, amikor az egyesítés után teljesen elhibázott módon bevezették a piemonti rendszert...

Célunk, hogy feltárjuk a középosztályok helyzetét a virágzó állami bürokrácián belül. Főleg a köztisztviselők változó társadalmi-gazdasági eredetét vesszük bonckés alá. Továbbá; milyen mértékben járult hozzá a burzsoázia a bürokratikus hierarchiák különböző szintjeihez, és milyen mértékben vették át a vezető állami tisztviselők a régi nemesiség viselkedési mintáit? Megvizsgáljuk, hogy a bürokráciák milyen mértékben professzionalizálódtak az alkalmazás követelményeiben, az oktatási és képzési színvonalban. Már most hangsúlyoznunk kell az állami bürokrácián belül a rendkívül nagy rangkülönbségeket; a nagykövetektől és az állandó miniszteri államtitkároktól a postásokig, illetve rendőrökig terjedt a skála. Az utóbbiakat a társadalomtudósok nem sorolnák a középosztályhoz, a 19. századi statisztikák azonban a bürokrácia különböző szintjeit egybeemossák. 1789-ben a gazdag nem nemesek leginkább a köztisztviselői címre vágytak. Ezt tartották a legjobbnak, ez volt a legbefolyásosabb állás. A következő évszázadban két fő tendencia vált érzékelhetővé. Az elit csoport hatalma, rangja és elszigeteltsége fokozódott, illetve az alacsonyabb beosztású bürokraták száma robbanásszerűen nőtt, ahogy a központi, a helyi kormányzat és egyéb intézmények hatásköre kiterjedt. A felső szint növekvő professzionalizálódása csak arra szolgált, hogy növelje a magas és alacsonyabb rangú hivatalnok közötti áthidalhatatlan szakadékot. Az egymást követő kormányok megerősítették a mandarinréteg – mely a gazdagokból állt, legyen szó akár nemesről vagy polgárokról – elkülönültségét.

Franciaországban a forradalom előestéjén, amikor az igazgatási posztok megvásárolhatóak voltak, a legvonzóbb 51 000 állásból 39 000-et középosztálybeliek töltöttek be. Azok a családok, melyek vagyonukat gyakran a kereskedelemben vagy szellemi pályákon szerezték, állami szolgálatba léptek, mert ez volt az egyik módja a nemességbe való beházasodásnak vagy a nemesi cím közvetlen megszerzésének. Élénk verseny folyt a legvonzóbb és legmagasabb presztízsű vezető állásokért. Néhány területen a professzionális pályán tevékenykedők többsége számára elérhetetlenné váltak az árak. 1789-ben ez volt az egyik tényezője a középosztály e csoportja frusztráltságának és elégedetlenségének. A hivatalviselők személyükben törekvők, ambíciózusak és politikailag tudatosak voltak. 1789-ben a harmadik rendből az Általános Rendi Gyűlésbe választottak több mint 40%-a ebbe a kategóriába tartozott...

Arra, hogy az uralkodók gazdag nem nemeseket vonjanak be a kormányba – olyan emberek kinevezése jelentik a tipikus példát, mint Colbert kinevezése XIV. Lajos által. Ez a módszer különösen *Poroszországban* volt sikeres, ahol a királyok arra törekedtek, hogy a nagy hatalmú nemeseket ellenőrzésük alá vonják és szétszórta birtokaikat centralizálják. A 18. századi Poroszországban valójában egy autonóm, önmagát utánpótló bürokrácia jött létre. A vezető posztokat nem a földbirtokos nemesek szerezték meg, hanem közemberek, akik viszont ezekben az évszázadokban „szolgáló” nemessé váltak. Ők utánozták a nemességet, lányaikat pedig, ha mód volt rá, nemes családokba házastották be, és földbirtokot vásároltak. A közigazgatás vezető posztjain a születési előjogoknál fontosabbá vált a kulturált, csiszolt gondolkodásmód és a civilizált életstílus vagy a képzettség. Nagy Frigyes – tudatában lévén a független királyi intézkedések eltorzulásának – megfordította a trendet, a vezető posztokat a földbirtokos nemeseknek tartotta fenn. Ő csak egyetlen nem nemest nevezett ki az „Általános Igazgatóságba”, és a vezető posztokat olyan nemeseknek adta, akiknek nem volt közigazgatási tapasztalatuk. Frigyes abban bízott, hogy a nemesi származású állami tisztviselők könnyebben kezelhetők lesznek, de ez nem vált be.

A bürokrácia a monarchikus ellenőrzés újbóli teljes bevezetése előtt a korábbi függetlenedés útján haladt. Az 1794-es új Általános törvény – mely ténylegesen az alkotmány szerepét töltötte be az 1848-as forradalom utáni időszakig – a vezető tisztviselők státusát megnövelte és formába öntötte a társadalom többi részétől való elkülönülésüket. A bürokráciát korporatív testületnek ismerték el, külön rendként, mely mind a nemesektől, mind a polgárságtól különbözik. Privilegiumaik mentesítették őket a helyi adóktól, ugyanakkor arra is volt kísérlet, hogy kizárják őket a helyi rendekből. Ez utóbbi szabályt az egymást követő királyok megpróbálták betartatni, s ez megerősítette a vezető bürokraták izoláltságát. A köztisztviselők identitása sokkal inkább a hivatásukra, mint a származásukra épült. Legyen szó akár földbirtokos (Landadel) akár „szolgáló” nemességről (Dienstadel), a két csoport közötti különbségeket – Franciaországhoz hasonlóan – fellazították a társadalmi kapcsolatok és az összeházasodás. A szolgáló nemesektől – akiknek címei a közigazgatásnak tett szolgálataikat fejezték ki – eredetileg a földbirtokos nemesség ambícióinak ellensúlyozását várták. 1794–1806 között a vezető posztok 1/3-át szolgáló nemesek töltötték be, és ez a 11 000 személy úgy érezte, hogy a földbirtokos nemesség fölött áll. Ez az érzés azonban nyilván kölcsönös volt. A bürokráciát erőteljes hierarchikus láncolatok és családi kapcsolatok kötötték össze, s a századfordulón a földbirtokos nemesek fiai nem törekedtek, vagy nem volt lehetőségük a kinevezésre és előléptetésre, hiszen ez idő tájt általában nem rendelkeztek a megkívánt iskolai végzettséggel. 1820-ban a hallei egyetem jogi karán – az ígéretes bürokraták többsége innen került ki – csak a hallgatók 8%-a volt nemesi származású. A Napóleontól elszenvedett vereség elősegítette, hogy a vezető bürokraták megkíséreljék megteremteni a saját ellenőrző jogukat az 1807 utáni Stein-féle reformok révén. Így a porosz bürokráciában a század elején már a szolgáló nemesség játszott domináns szerepet.

Akkor még a kevésbé jómódúak is bekerülhettek a közigazgatásba, a későbbiekben azonban kizárták őket. A családi kapcsolatok segítettek a pályázót, azonban az érdem és tehetség nem lebecsülhető szerepet játszott a felvételnél és előléptetésnél. Ebben az időben a formális felvételi és előléptetési kritériumok hiányában a parasztok és kézművesek gyermekei, a többiekhez hasonlóan, még beléphettek az alsó szintre és versenyezhettek a felsőbb posztokért. Így, bár a bürokrácia fontos vonatkozásokban zárt jellegű volt, társadalmilag nem volt teljesen exkluzív kaszt. A század első felében Halléban a joghallga-

tók 1/3-a paraszt vagy kézműves származású, vagy tanítók és kistisztviselők gyermeke volt. A számítások szerint az 1820-as években az egyetemekről toborzott vezető emberek 70%-a a „művelt” osztályokból származott. Ezek több mint felének az apja vagy bürokrata, vagy szellemi pályán tevékenykedő volt. Az üzletemberek fiai 11, a nagy földbirtokosok fiai pedig 9%-ot képviseltek. A paraszt- és kézműves származásuk aránya 12%. Az 1830-as években az egyetemekről érkezők között 25–30% volt az alsó középosztálybeliek aránya, a kisebb tisztviselők, parasztok, kézművesek stb. fiai. De később a 19. század folyamán lényegesen csökkent az ezekből a társadalmi csoportokból származók esélye. Bár a Stein-féle reformok azt deklarálták, hogy a hivatalos kinevezések a tehetségen alapulnak, mivel azonban a vezető állások számát a felére csökkentették – pedig a népességszám növekedett –, szilárdan ellenőrzés alatt tartották betöltésük módját. A század második felében kibontakozó heves verseny azt eredményezte, hogy az alacsonyabb származásúak előtt bezárultak a kapuk. Az 1830-as évektől az egyetemek a jelentkezőktől érettségi bizonyítványt kezdtek követelni, s ennek következményeként a század második felében az alsóbb osztályokból származók aránya elkezdett csökkenni. Hivatalos kinevezést csak az egyetemet végzettek kaphattak. Tudatos volt a törekvés arra, hogy – a legalantasabb posztok kivételével – az alsóbb osztályokat kizárják mindenféle bürokrata állásból. A szegényebb családok azon gyermekeit, akik nem mondtak le arról, hogy „képezzék magukat”, nem fogadták be a diákszervezetek és katonai csoportok. Pedig éppen ezeknek a jóváhagyására volt szükségük, hogy szóba jöhessenek a bürokráciába való bekerülésnél. Így a köztisztviselők társadalmi bázisát a társadalmi konzervativizmus és bürokrácia érdekében tudatosan szűkítették. A századfordulón már nem voltak alsó középosztálybeli vagy ennél alacsonyabb származású jelöltek a vezető állásokban.

A század folyamán egyszerűen az történt, hogy a porosz bürokrácia egy privilegizált, önmagát utánpótló testületből fokozatosan az új és konszolidáltabb felső osztály egyik megnyilvánulási formájává vált. A köztisztviselők nagy része kezdetben a családi tradíciókat követte. 1820-ban a 893 vezető tisztviselő közül 370 nemes volt, nagyrészt szolgáló nemes. 1850 táján azon joghallgatók közül, akik a közszolgálat felé orientálódtak, több mint 50% volt a bürokrata családi háttérrel rendelkező. 1900-ra ez a dinasztikus tradíció elhalványult. Ennek részben az volt az oka, hogy pénzügyi és előlépési korlátozások miatt a meglévő tisztviselők vagy nem nőültek, vagy kevesebb gyermekük volt. Halléban a jogi fakultáson a tisztviselő származásuk aránya az 1850-es években 51% volt, az 1870-es évekre ez már csak 36%. A tisztviselők fiai más állások után néztek. Így az üzleti életben, iparban és hadseregben számukra korábban elfogadhatatlan foglalkozásokat választottak. 1848-ig a bürokrácia nem kedvelte a hadsereget. 1860-ban azonban fiaik már a másodikok a katonatisztek fiai után a katonai karriert választók között. 1900-ban pedig már ők a listavezetők. Ekkorra a hadseregbeli karrier gyakran bevezető volt a későbbi, bürokrácián belüli, sikeres életpályához. 1900-ban a Rajna-vidék vezető hivatalnokainak 70%-a korábban a hadsereghez kötődött. Mindez ösztönözte a konformizmust, az uniformizmust és az autoriterizmust. A házasságok irányultságában teljesen hasonló tendencia figyelhető meg. A tisztviselők hajlottak arra, hogy kollégájuk leányát vegyék feleségül. 1900-ban azonban a vezető Rajna-vidéki tisztviselők feleségei között csak 34% volt tisztviselő származású, 48% pedig üzletemberek, gyárosok leánya. A vezető beosztású tisztviselőknek csak 37%-a tisztviselő származású, 17% földbirtokos, 30% jött az üzleti életből vagy az iparból, 6% a katonatiszt apák gyermeke és 10%-ot képviselnek az egyéb csoportok. 1903-ban a vezető állásokra jelölt személyeknek csak 4%-a rendelkezett középbeosztású köztisztviselői családi háttérrel, és csak

30%-uknak volt az apja vezető beosztású tisztviselő. Ugyanakkor 15%-nak az apja felső beosztású katonatiszt. A földbirtokos származásuk aránya 22% volt, az üzleti körökből 16% érkezett. 1594–1806 között a vezető hivatalnokok 60%-a nemes volt, s ezeknek 36%-a újonnan szerezte címét, vagyis valószínűleg szolgálatai révén jutott hozzá. 1820-ban ez az arány 42% volt, 1916-ban pedig már 50%-ra emelkedett. A családi birtok eladósodása után egyre több nemes lépett állami szolgálatba. 1801-ben 20 000 nemes-családot írtak össze, s minden második családnak volt földbirtoka. 1880-ban viszont már csak minden hatodiknak. A közszolgálathoz szükséges képesítés hiányában az első menedékük a hadsereg volt. A század folyamán a későbbiekben a nemesek fiai már felkészültebbek voltak a szükséges egyetemi képzettség megszerzésére. 1820-ban a bürokraták 24%-a, 1852-ben pedig 32%-a nemes. 1850–70 között a földbirtokos arisztokraták, de a jómódú ipari középosztály fiai közül is egyre többen akartak tisztviselők lenni. A hallei egyetemen 10%-ról 14,5%-ra nőtt a nemesi származásuk aránya, az üzleti körökből származóké 9%-ról 17%-ra nőtt. Annak ellenére, hogy a hivatalokban a földbirtokos származásuk száma növekedett, hosszabb távon mégis kisebbségben maradtak. 1839-ben 46%-os az arányuk, s ez 1914-re 25%-ra csökkent. Viszont egyre többen lettek a vezető állásokban. A jobb módú családokból származtak, mintegy jelezve, hogy az ő pályaválasztásuk már nem a gazdasági hanyatlás előli menedékhely-keresés. Azok a tradicionálisabb vezető tisztviselők, akik hozzászórtak az állami szolgálaton keresztüli nemesi cím szerzéséhez, nem vették jónéven a földbirtokos nemesek beáramlását. Még kevésbé tetszett nekik, hogy a király egyre gyakrabban a nagy földbirtokkal rendelkezőket emelte nemesi rangra a hivatali viselőkkel szemben. 1840-ben a kormánytanács panaszt tett IV. Frigyes Vilmosnak: „A hivatalnokoknak a társadalmon belüli helye, képzésük jellege és életmódjuk, valamint vagyonuk jellege akadályozza akár kisebb föld birtoklását is. Ez pedig kizárja, hogy bekerüljenek a nemességbe.”

Bár 1850 után a nemesi származású hivatalnokok aránya nem nőtt, a bürokraták egyre inkább a vagyonos családokból származtak. A gyors iparosodás hatása a bürokrácia társadalmi összetételében abban érhető tetten, hogy a gazdagabb köztisztviselők jórészt az üzleti körökből származtak. A Rajna-vidéken 1850-ben a vezető hivatalnokok 38%-a volt nemes, 1905-ben az arány 13%. Viszont 1850-ben 47%-uk önálló jövedelemmel rendelkezett. 1905-re ez az arány 64%-ra nőtt. A pénz, s nem a képzés vált a fő minősítéssé. A század folyamán a német bürokrácia társadalmi összetételében alapvető változás történt. Kezdetben ők saját magukat és őket is valamifajta eszményi védelmező osztálynak tartották, akik nem egy osztály érdekeit reprezentálják, hanem az egész társadalmat. Utánpótlását minden társadalmi osztályból meríti, bár főleg gazdag közemberekből és nemesekből áll. Később fokozatosan csak a felső osztály érdekeit kezdi reprezentálni, és nemcsak a társadalom többi részétől szakadnak el, hanem a társadalom nagy részétől izolálódnak, és félnek, főleg az új gyáripari munkásosztálytól. 1900-ra a meglévő társadalmi és politikai rendszer rendíthetetlen híveivé válnak. Fél évszázaddal korábban tevékenykedő kollégáikkal éles ellentétben ők véglegesen belegabalyodtak a konzervatív politikába. Eltűnik a közszolgálati etosz, így a bevont és gyorsan beolvadó széles társadalmi rétegekből nyert alapos társadalomismeret is eltűnik. Ehelyett a vagyonos, felső középosztályi magatartásformát vették át, amely kizárta más társadalmi csoportok figyelembevételét, és ez egyre alapvetőbb társadalmi tudatlansággá és félelemmé vált.

A korai közszolgálat „aranykorának” image-t nem szabad eltúlozni, de mégha egy csipetnyi szkepticizmussal tekintünk is rá, nem vitás, hogy a közigazgatás valódi változáson ment keresztül. Mivel magyarázható ez? A bürokrácia szerepéről új koncepció

született, részben a belső nyomás hatására, részben a szélesebb politikai innovációra adott válaszként. Így pl. a választott gyűlések fejlődése során a vezető hivatalnoki állások létszámát 1808 után a felére csökkentették. Ennek okai abban keresendők, hogy a Napóleontól elszenvedett vereség után – az iparosodás hatására – felismerték a reformok szükségességét.

A népességnövekedés, a minősített diplomások békeidőbeni növekedése telítődést okozott a bürokráciában a pályakezdőknek is és azoknak is, akik előléptetésre vártak. 1830-ra a tisztviselők meg voltak győződve arról, hogy az egyetemek sok tanulót vesznek fel, és korlátozásokat vezettek be. A vezető beosztásúak meg akarták őrizni társadalmi és gazdasági státusukat, ezért ellenezték az apparátus létszámbővítését. A felvételi vizsgák egyre szigorúbbakká váltak, s csak egyetemet végzettek jelentkezhettek. Ennek ellenére az 1850-es években ötször annyian kezdték meg a jogi egyetemet, mint egy évszázaddal korábban. Viszont az utánpótlás társadalmi bázisát szándékosan és alaposan szűkítették. Korábban a középiskola utáni tízéves fizetés nélküli tanulódő nehéz periódus volt az alsó osztályból származó, jövődöbéli bürokrata számára. Most a szegény családok számára valójában fel sem vetődhetett az ilyen karrier. A kialakult generációs konfliktus aláasta a közszolgálat tradicionális homogenitását. A nyugdíjak alacsonyok voltak, nem volt nyugdíjkorhatár, s így az emberek egyre inkább a hivatalból haltak ki. Így viszont azok számára, akik megvetették lábukat a hivatalban, behatárolódtak előre lépési lehetőségeik.

A fiatalabb tisztviselők hajlamosak voltak más szemmel nézni hivatásuk etoszáát. Kevesebbre tartották a testületi megbecsülést, fontosabb volt számukra az egyéni képesség és hatékonyság. Ezeket az attitűdöket az új ipari társadalom szempontjából hasznosabbnak ítélték, és ezek egybeestek a fiatal tisztviselők által tapasztalt oktatásügyi változásokkal. A század elején azt tartották az ideális oktatásnak, amely hozzájárul az ember *képzéséhez* (Bildung) vagy az általános kultúrához és civilizációhoz. A későbbiekben az egyes állások specializáltabb képzést igényeltek, s ez az egyes ügyosztályok közötti áthelyezést és kapcsolattartást nehezebbé tette. Sőt, egyfajta kulturális szakadék alakult ki a tisztviselők fiatal és idősebb generációja között. A bürokraták egyre inkább az üzletemberekhez váltak hasonlatossá. Legalább annyira érdekelhette őket a fizetésük, mint a státusuk és rangjuk. Sokkal szívesebben azonosultak a közszolgálaton kívüli csoportokkal, mint saját főnökeikkel.

Az olasz félszigeten a restauráció időszakának uralkodói szintén megkísérelték csökkenteni a franciák által megnövelt tisztviselői létszámot. Az osztrák uralom alatt álló Lombardiában a kezdőktől magasabb iskolázottságot – főleg hosszabb egyetemi tanulmányokat – követeltek. Ez Poroszországhoz hasonlóan kizárta az alsó középosztályból származókat. Az előre lépés korlátai minden szinten terhesebbek voltak a polgárság számára, mint a hasonló politikát folytató Poroszországban, mivel az olaszok egyáltalán nem tölthettek be vezető állásokat. Poroszországhoz hasonlóan még vezető állásokban is panaszkodtak a pénzügyi javadalmazásra. Az 1900-as évek elején nyugdíjazott főügyész a következőképpen ecsetelte, hogy mi vár a fiatal igazságügyi tisztviselőre: „15 évnyi majdnem elviselhetetlen és gyakran teljesen kibíráhatatlan vidéki tartózkodás. Legalább 6-7 áthelyezés, mielőtt a bírói rangot vagy helyettes ügyészi rangot elnyerné. Míg egy fiatal esküdtszéki bíró 5-6 évig várhat arra, hogy helyettes bíró legyen belőle, s csak ezután engedheti meg magának azt a luxust, hogy időnként vendéglőben étkezzon és néhány új inget vegyen. Ezután még további 8-10 évnek kell eltelnie, mielőtt magára öltheti a teljes bírói tógát.”

A fiatal tisztviselők felvételének elapadása és az elhalványult karrierlehetőségek a professzionális középosztályok tömegét fordították szembe Olaszországban és Poroszországban is a kormánnyal, és e tömegek az alkotmányos reformok aktív támogatóivá váltak. A 19. század közepén Poroszországban, főleg a bírói kar fiatal tagjainál, a politikai aktivitás háttérbe szorította a testületi identitást. A fiatal generáció az állampolgári felelősség fogalmaiban kezdett el gondolkodni, s addig példa nélküli konfliktusba keveredett a királysággal. Az ellenzéki csoportokban a jogászság fiatalabb tagjai döntő szerepet játszottak, annak ellenére, hogy IV. Frigyes Vilmos többször megpróbálta őket elhallgattatni. Az 1840-es években a király megpróbálta ellenük felhasználni az új egyesült országgyűlést, de meglepetésére az 1847-es gyűlésen az ellenzék négy vezetője a magas rangú állami tisztviselők közül került ki. 1848-ban – csatlakozva a kézművesekhez – a fiatal tisztviselők a demokrácia ügyének támogatása érdekében olyan szervezeteket hoztak létre, mint a trieri Demokratikus Liga és a berlini Politikai Klub. Mások az alkotmányozási klubokhoz csatlakoztak, melyek, bár korlátozott választójoggal, de a képviselői intézményekért harcoltak. Az 1848. évi nemzetgyűlési választásokon az idősebb tisztviselők a liberálisok, a fiatalabbak a demokraták mellé álltak. A bürokraták látványos sikeréhez hozzájárult a társadalmi befolyásuk és az alternatív vezetők hiánya. Az ipari és üzleti élet jómódú tagjai a liberálisokat támogatták. A demokraták – akik utálták a bürokráciát mint olyat – a kézművesekhez és a szegényebb csoportokhoz fordultak. Őket nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolták személyes sérelmeik és nélkülözésük, gyakran „proletároknak” nevezték magukat. Berlinben a megválasztottak 1/3-a egyetemet végzett köztisztviselők közül került ki, s közel egy negyedük jogász volt. A keleti tartományokban az idősebb generációhoz tartozó konzervatívabb tisztviselőket választottak meg, míg a nyugati részen a fiatalabb jelölteket támogatták. Sokkal élesebb különbség volt a városi és a falusi tisztségek között. A városokban a radikálisokat választották meg, akiknek nagy része tisztviselő volt, ezzel szemben falun inkább a konzervatívabb irányzatokat támogatták. A forradalom előtt a városi tanácsokban csak elvétve lehetett találni köztisztviselőt. Most viszont a testületek fele közülük került ki. Az új nemzetgyűlés 42%-a bürokrata volt, s ezen belül 36% a bírói testületben, 16% pedig az államigazgatásban tevékenykedett. Hausemann és Camphausen, akik az ellenzékét irányították a régi Egyesült Nemzetgyűlésben, most a korlátozott választójog bajnokaként fellépő jobboldalt vezették, s a király miniszterelnök-jelöltként vette számításba őket. A bírói testület néhány fiatal tagja – a baloldal és a középbal vezetőiként – szembekerült a királlyal, s megkísérelték a nemzetgyűlés 1848. novemberi feloszlását megakadályozni.

Amikor 1849-ben a király által összehívott új nemzetgyűlés megvitatta az uralkodó javasolta alkotmányt, a köztisztviselőknek engedélyezték az aktív politikai szereplést. A változás azonban más irányba haladt. A széles körű bírósági reform, a fennmaradt feudális szabályozások eltörlése és a francia stílusú rajnai rendszer modellként való felhasználása új bírósági testületek létrehozását igényelte, és így jelentősen bővültek a foglalkoztatási lehetőségek. Az új nemzetgyűlésben még 42,2% volt a bürokraták aránya, most 16%-ra csökkent a konzervatívok aránya. A 140 baloldali képviselő közül 53 dolgozott bíróságokon. A baloldaliak továbbra is részt vettek a parlamenten kívüli demokratikus mozgalmak vezetésében. 1849 májusában a háromosztályos választójog bevezetése – a tulajdonos osztályoknak biztosítva előnyöket – az idősebb konzervatív bürokraták számát 40-ről 113-ra növelte. Az „alkotmányos” bürokratákat a korlátlan egyeduralom hívei váltották fel. A politika többé már nem a helyi nemesek hobbija volt,

ahol az igazgatási tisztviselők voltak a természetes vezetők, hanem a politikai pártok és érdekcsoportok ügyévé vált. Bár a köztisztviselőket továbbra is beválasztották a porosz parlamentbe, de 1855-re a parlamentben ülő igazgatási tisztviselő honatyák döntő többsége konzervatív volt, csakúgy, mint a választott magisztrátusok 55 %-a. Amikor I. Vilmos mint régens enyhített az új szabályozásokon, újra felbukkant a régi ellenzék. De ugyanazok az emberek bukkantak fel, idősebben, feladva radikalizmusukat, óvatos liberálisokként tűntek fel. Legfőbb gondjuk az volt, hogy hivatali posztjukat megtartsák, s így nem vállalták a kockázatot. Vagyis nem új, fiatalabb generációról van szó. Így a parlamenti politikában – éles ellentétben a legtöbb országgal – megcsappant a bürokraták részvétele. 1855-ben a bürokraták aránya 50 %, 1873-ban és 1912-ben 24 %. Majd 1904-ben már csak 17 %. Más európai országokkal összehasonlítva ez olyan kivételes jelenség, amely további vizsgálódást igényel.

1848-ban néhány bürokrata a kibontakozott radikalizmusból ábrándult ki, mások meg amiatt, hogy a radikális mozgalom kudarcot vallott. Hasonlóképpen kiábrándító volt egyesek számára a *Landtag* vagy parlament király általi alapítása Poroszországban, mivel az nem tudta megfékezni a királyi hatalmat. Ugyanakkor az erősödő konzervatív tényezők éppen ellenkező okból akarták korlátozni a parlamentarizmust. Más országokban – nevezetesen Franciaországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában – a parlamentbe való beválasztás érzékelhető anyagi és szakmai elismerést jelentett a köztisztviselőknek. Poroszországra ennek éppen az ellenkezője az igaz, 1848 után olyan vezető demokratákat, mint Temme és Stieber vonzó állásajánlatokkal csábítottak el az ellenzék éléről, másokat pedig fenyegetéssel bírtak rá az engedelmességre. A tisztviselői önállóság elenyészett. Ráadásul a professzionális frusztrációt jelentősen csökkentették a fizetésemelések és a század második felében bekövetkező 75 %-os létszámemelkedés. Áttekintve azokat a szélesebb demográfiai, gazdasági és politikai kérdéseket, melyek befolyásolták a köztisztviselők változó attitűdjét és szerepét, úgy tűnik, hogy a változás ütemét döntő módon 1848 eseményei befolyásolták.

Az egyre jobban professzionizálódó bürokrácia társadalmilag exkluzívabbá és még inkább tekintélyelvűbbé vált. Nemcsak a kevésbé jómódúakat zárták ki köreiből, hanem a zsidókat és a katolikusokat is. Máshol a közigazgatás professzionizálódásával az arisztokráciához való szoros kötődés gyengült. Nagy-Britanniában egyrészt erős és független bürokrácia, másrészt teljes körű képviseleti intézményrendszer jött létre. Poroszországban az 1848-as forradalom lehetőséget teremtett a bürokrácia konzervatív tagjainak, hogy szembeszálljanak kollégáik reformtörekvéseivel, konszolidálják és megerősítsék a reakciós szemléletet. 1848 után a parlamenti intézmények hatalmának radikális csökkentése miatt a tisztviselőknek aligha maradt más alternatívájuk, mint az, hogy a királyi hatalom ügybuzgó híveivé váljanak. A bürokraták magatartásának megértéséhez egy további kulcs a független bíróságok hiánya Poroszországban és később Németországban. Oroszországhoz hasonlóan, az egykori patrimonális bíróságok feloszlása után, minden bírósági kinevezés a királytól jött. 1848 után összeomlott a porosz bírói testületek fiatalabb tagjainak a királyi hatalmat megkérdőjelező kísérlete. Nem volt koncepció a hatalmi ágak megosztására, mely pedig Franciaországban annyira zavaró volt az udvar számára. Itt nem volt ahhoz hasonló csata, ami a 18. század második felében dúlt a Bourbonok és a parlamentjeik, illetve a fellebbviteli bíróságok között.

Joggal vetődik fel a kérdés: ha az 1848-as forradalom döntő hatást gyakorolt a porosz köztisztviselők lelkiületére, mi volt a hatása az 1789-es forradalomnak a francia bürokráciára? A különféle politikai irányzatokhoz tartozók meg voltak győződve arról, hogy a

forradalom nemcsak a modern francia állam intézményrendszerét teremtette meg, hanem egy új polgári közigazgatási elitet is elindított a pályán. A revizionista történészek mostani generációja vetette fel az *ancien régime* és a forradalom közötti kontinuitás témakörét. (Ezt először Tocqueville népszerűsítette). Kimutatták, hogy a 18. századi bürokraták igen nagy arányban hivatalban maradtak, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy újra felbukkantak. A franciák teljesen másként viszonyultak a bürokráciához, mint a németek. A franciák köztisztviselőikre nyilvánosan inkább gyanúval és megvetéssel tekintettek, s nem megilletődéssel és csodálattal, mint Németországban.

A franciák tehát nyíltan bürokráciaellenesek. Ugyanakkor a franciák többsége arra vágyott, hogy gyermekei funkcionáriusok legyenek, mert szerintük a hivatalnok mindenható. Az *ancien régime* centralizált igazgatási rendszere, ahol a király által kinevezett *intendánsok* (biztosok) vezették a tradicionális tartományokat, meglepően hasonlított ahhoz az erősen centralizált struktúrához, mely a forradalom felfordulásai idején és a császári időszakban jött létre. Ez utóbbi rendszer az országot sokkal később egységekre, *département*-ekre bontotta, s a belügyminiszter nevezte ki az élükre a prefektusokat. A napóleoni államtanács a Bourbonok alatti elődjére emlékeztetett.

Meg kell említeni azonban néhány alapvető különbséget. Az *ancien régime*-ben a kinevezések megvásárolhatók és öröklhetők voltak. Így az örökös a hivatalviselőnek – a fizetett személyzethez nem hasonlítható – önállósága volt, főleg mivel az egymást követő uralkodók pénzügyi problémáik miatt arra kényszerültek, hogy újra áruba bocsássák a hivalt. A forradalom eltörölte az öröklést és a hivatalviselőket kárpótolta. Ezután a tisztviselők fizetett alkalmazottá váltak és addig maradtak a hivatalban, amíg megfeleltek a kormány elvárásainak. A funkcionáriusoknál – a felsőbb beosztásúaknál – óriási szerepe volt a politikai lojalitásnak, s gyakori személyi változások történtek mind a forradalom zűrzavaros éve alatt, mind a 19. század nyugtalan, s még mozgalmassabb éve alatt. Az alacsonyabb beosztású alkalmazottak állásuk biztonsága érdekében távol tartották magukat a politikától. Többé nem vásárolták a hivatalokat, azonban elváltak egy bizonyos vagyoni szintet és az igényelt szerepnek megfelelő közmegebecsülést, mivel a fizetések ritkán biztosították a nemesi életszínvonalat. A megfelelő családi háttér elengedhetetlen volt, és sok 19. századi nemes, taláros nemes őssel, *parlementaire* múlttal büszkélkedhetett. (Eredetileg a taláros nemesi rangot az igazságügyi szolgálatokért adták.)

Az *ancien régime*-beli tisztviselő és 19. századi utódai között az egyik fő különbség a képzettségi szintben mutatkozott, nevezetesen a professzionális képzés nagyobb szerepében. Egy vonatkozásban csekély változás történt: a felelősségteljesebb állásokban lévő bürokraták társadalmi eredetében. Ők a 19. században egyöntetűen előkelőségek voltak. Rendszerint földbirtokos családból származtak, egy részük nemes, és sokan polgári származásúak. Érdekes módon – bár a hivatalok többé már nem öröklődtek – a forradalom után mégis nagyon hamar kialakult a dinasztikus tradíció. Az öttagú Direktórium időszaka (1795–98) fordulópontnak tekinthető a francia bürokrácia fejlődésében. Ezen időszakban az igazgatás hatalmas mértékben bővült, és hatalma is megerősödött. A Direktórium időszakában negyedmillió, azaz ötször annyi köztisztviselő tevékenykedett, mint a forradalom előtt. A központi mag 850%-kal növekedett, 700-ról 16 000-re. A forradalmi évek valódi karriert tettek lehetővé azon tapasztalt emberek számára, akik elég ügyesen navigáltak a politikai hullámverések között. A tisztviselők többsége minden szinten középosztálybeli származású volt, és 8%-uk részesült valamilyen felsőfokú képzésben. A forradalom előtt az alacsonyabb beosztásban dolgozók közül azon

20%-nak, akik a központi igazgatásban dolgoztak, vagy az apjuk, vagy rokonuk már valamelyik minisztériumban dolgozott. Ez az arány a császárság időszaka alatt a felére csökkent. Az alacsonyabb hivatalnoki beosztásban nem volt olyan előléptetési esély, hogy az alkalmazottból funkcionárius váljon. A tisztviselő csak az *alkalmazottak* számára meghatározott fokozaton lépkedhetett feljebb. A vezető beosztású funkcionáriusoknak a felső hatalomhoz való viszonya – mely a porosz bürokráciát olyannyira megosztotta – a forradalmi Franciaországban gyorsan megoldódott. A funkcionárius vagy lelkesen azonosult a kormányzati politikával és a legnagyobb óvatossággal tevékenykedett, vagy tudomásul vette az elkerülhetetlen elbocsátást. Tízéves külső háború és a polgárháborúk után Napóleon gondosan ügyelt arra, hogy mind a forradalmárokat, mind pedig az 1789 előtti elitet is szolgálatba fogadja. Az utóbbi években a francia történészek alapos helyi esettanulmányokban vizsgálták az eliten belüli kontinuitást és megújulást. Magas szintű kontinuitást találtak. A központi kormányzat tisztviselőinek 27%-a 1789 előtt kezdte a karrierjét, a helyi közigazgatásban 34%, az igazságszolgáltatásban 32%, a pénzügyi apparátusban pedig 20%. Azok, akik a kinevezést elsősorban megtiszteltetésként kapták, ritkán maradtak meg a hivatalokban, és a szenilitás, illetve az elhalálozások is ritkították soraikat. Ezek után ironikusan azt feltételezhetnénk, hogy sok felső középosztályi *ancien régime*-beli tisztviselő zsebre téve a kompenzációt, csinos birtokokat vásárolt a hozzátartozó dolgokkal, majd a forradalom viharainak elcsitulásával újra megjelent mint bürokrata. Természetesen voltak új nevek és családok is. A forradalmi háborúk hosszú időtartama, a magas veszteségek a köztisztviselők körében, s az ezt követő gyors előléptetések, majd Napóleon azon törekvése, hogy vezető katonatiszteket fontos közigazgatási posztokkal jutalmazzon, eredményezte azt, hogy új emberek kerültek az előkelőségek azon csoportjába, akik a császár nevében kormányoztak. De nem volt szó az új „felső középosztály” hatalomátvételéről, mivel sok vezető tisztviselő – *ancien régime*-beli vagy forradalmi, illetve császári időszakbeli tapasztalatokkal felvértezve – már a megállapodott polgársághoz tartozott. Sokan azok közül, akik elfogadták az új napóleoni nemesi címeket, már az *ancien régime*-ben is rendelkeztek azzal. A császárság végén a prefektusok 21%-a nemesi származású volt.

Napóleon 1814. évi veresége után és még inkább Elbáról való visszatérése és végleges veresége után mélyreható változások történtek a bürokráciában. A középosztálybeliek rováására nőtt az 1789 előtti nemesek és azon családok aránya, akik a forradalom kitörése előtt már a nemesi cím várományosai voltak. 1830-ban a prefektusok 45%-a nemes volt. A restauráció alatt kinevezett prefektusok 70%-a rendelkezett nemesi címmel, sokan közülük emigránsok voltak. A közszolgálatához egyre inkább az *ancien régime* időszakában megszokott módon viszonyultak. Sőt a restauráció prefektusai szembetűnően idősebbek voltak, mint a Napóleon alatt szolgáltak, és a szakszerűség helyett inkább a nemesi magatartás jellemző rájuk. Néhány közülük író volt, mások képviselők vagy szenátorok, akik a parlamenti ülésszakot körzetüktől távol töltötték. A körzet igazgatását gyakran másodállásnak tekintették, s beosztottjaikra hagyták. Néhányan hivatásos tétlenkedőknek tekinthetők. 1819-ben Castejéről, Haut-Rhin prefektusáról – akinek a családja a nemesi rangot a 15. századig tudta visszavezetni – mondták a következőt: „Nem tölti másnapjait, mint ül az asztalnál, kártyázik, ágyban fekszik és csak délben kel fel vagy gyakran még később.”

A restauráció időszakában a nemes tisztviselők előnyben részesítése nem jelentett elsöprő politikai is gazdasági változásokat. Az új Bourbon-prefektusok két harmada korábban ugyanebben a beosztásban szolgált. Azonban az új arcok közül tizenkettő emig-

rás nemes volt, ezen státusuk pótolta a minősítést, s mostani magatartásukat családjuk múltbeli lojalitása garantálta. A prefektusként alkalmazott nemesek száma 1815 márciusában majdnem megduplázódott, 30-ról 58-ra nőtt. Miután Napóleon elmenekült Elba szigetéről, Carnot újra forradalmi módon lecserélte a bürokráciát. A nemesek aránya a prefektúrákban egy harmadról egy kilencedre csökkent. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a felső középosztály „restaurációja” a prefektúrák élén nem volt több, mint az első restaurációbeli változások első hulláma. Időszerűnek tartották a bürokratikus testületek társadalmi összetételének korrigálását, de ugyanilyen fontosnak tartották a legmagasabb szakmai szint fenntartását is. A „100 nap” új prefektusai közül 60 nem „új”, az első restauráció alatt elbocsátott tehetséges tisztviselők közül válogatták ki őket. Hasonlóképpen: Waterloo után XVIII. Lajos (1814–24) gondosan ügyelt arra, hogy megfékezze az ultraroyalista bosszú visszahatását, és kompromisszumokat és megbékélést keresett a bürokráciáján belül, s ezt várta tőlük. Az új prefektusok közül csak egy nem szolgált Napóleon alatt. Viszont a 100 nap alatti lojalitást már másként ítélték meg, ez rendszerint többéves kényszernyugdíjazással járt. Azon 100 prefektus közül, akik Napóleont szolgálták a 100 nap alatt, csak tíznek sikerült újra valamilyen tisztviselői állást szerezni 1830-ig. Azok a középosztálybeli tisztviselők, akik prefektusi ambíciókat dédelgettek, csalódottan éltek meg a második restaurációt. A prefektusnak kinevezett 164 ember közül 118, azaz 70%-uk forradalom előtt szerzett nemesi címmel rendelkezett. 11-nek az apja vagy nagyapja részt vett a parlamentben, sokuknak pedig az *ancien régime* magisztrátusával volt kapcsolatuk. A restauráció fontosabbnak tartotta a szolgálat eszméjét, mint a professzionális képzést a bürokráciában. A pályázók az állami szolgálat családi tradícióját hangsúlyozták és felsorolták a család geneológiáját. Hosszú időre elfeledkeztek Napóleon azon kísérletéről, hogy az államtanácsban az ülnöki poszt betöltéséhez megköveteljék a jogi vagy az egyetemi végzettséget. Az alprefektusi poszthoz a kvalifikációt a család helyi kapcsolatai pótolták. Azon *ancien régime*-beli katona számára, aki nem csatlakozott a császári hadsereghez, a prefektúra gyakran csak második választás volt, pl. életkora miatt. A császári bürokrácia társadalmi összetétele is hasonló módon alakult ki, a különbség a nemesi címeknek a kezdeti és későbbi előnyben részesítése volt. 1816-ban 75,6 % volt az arányuk. Kétségtelen, hogy a felső középosztálybeli jelöltek kizárása politikai kalkulációra épült, és azt feltételezték, hogy a nemesek, különösen az „emigránsok” valószínűleg sokkal inkább szimpatizálnak és lojálisak a monarchiával. A prefektustól senki sem várta el, hogy részrehajlás és gáncs nélküli lovag legyen. Fő feladata az volt, hogy megnyerje a választásokat. A restauráció tapasztalatai – főleg X. Károly (1824–30) időszakában – megmutatták, hogy a kifogástalan pedigre nem elég. Károly a szélsőséges politika előkötelezett híveként, részben amiatt veszítette el az 1827-es és 1830-as választásokat, mert prefektusainak nem volt meg a szükséges tudása és képzettsége, hogy egyidejűleg a kormány korteseiként és a helyi nemesi érdekek koordinátoraiként tevékenykedjenek. Az 1830-as forradalom megmutatta: ahhoz hogy egy prefektus sikeres választási kortes legyen, már nem az *ancien régime* királyi biztosa volt szükség, hanem a professzionális kompetencia és tapasztalat volt a döntő.

Az 1830. júliusi napok után a bürokrácia teljes újraépítése következett. A régi prefektusok közül csak hét maradt a hivatalában. A tizenkilenc katonai körzet mindegyik vezénylő tábornokát menesztették, és a restauráció magisztrátusának 400 tagját is leváltották. A bürokrácia csúcsán a restauráció 34 tanácsadójából csak 10 tanácsadó maradt a helyén. Ez volt a 19. század legátfogóbb közigazgatási forradalma. A kinevezettek közötti középosztálybeliek bizonyos mértékig háttérbe szorították a nemeseket, bár a ne-

mesi rang még értékes maradt, de már többnyire Napóleon alatt szerzett címekről van szó. A tisztogatás alapja politikai volt; hogy eltávolítsák a Bourbonokkal szimpatizálókat, akik nem voltak hajlandók hűségesküt tenni az új királynak, Lajos Fülöpnek. Mivel az új emberek maguk szakképzettek voltak, legyen szó vezérlő tábornokokról, az igazságszolgáltatás tagjairól, a tapasztalat alapfeltétel volt. Az új embereket azok közül a napóleoni korszakbeli tisztviselők közül válogatták, akik 1815 vagy a restauráció liberálisabb szakasza óta állástalanok voltak. Tipikus példa erre Choppin d'Arnonville. Ő 1819-ben az Államtanács ülnöke, Decazes Isère prefektusává nevezik ki, majd 1820-ban Doubs-ba helyezik át, az új, jobboldalibb kormány azonban felmenti, mielőtt még új állomáshelyére érkezne, s ezután 1830-ig állás nélkül marad. Ekkor Guizot kinevezi Doubs prefektusává. Az orléanisták időnként talán túlságosan is tisztelték bonapartista elődeiket, mivel számukra a második restauráció után elbocsátottak túl radikálisnak tűntek. Számosan, így a Fergue-ek és Vieffille de Essart-ok még mindig szenvedve a Bourbonok alatti igazságtalan elbocsátásukat, túl antiklerikálisok és radikálisok voltak, ezért 1831 márciusában Casimir Périer leváltotta őket. Ekkor ugyanis politikájukban a mozgalom helyett az ellenállási irányzat mellett kötelezték el magukat. A dinasztikus tradíciókat azonban változatlanul tiszteletben tartották. A régi, forradalom előtti taláros nemesek tovább prosperáltak. A Vogézek első két prefektusa az 1830-as forradalom után Nau de Champlouis és Siméon ilyen családból származott. A de Champlouis család valószínűleg már a 15. századtól hivatalt viselt, a nagyapa és az apa a párizsi parlament ügyvédje volt. Siméon nagyapja Napóleon császársága és 100 napos visszatérése idején, valamint a királyság idején (1825–31) képviselő. Az első restauráció idején prefektussá nevezik ki; ezt követően Richelieu államtanácsosa és belügyminisztere.

A hivatalnoki karriereket és a családi kapcsolatokat tanulmányozva a kontinuitás erősebbnek tűnik, mint a változás. Az, hogy Polignac embereihez képest több nem nemes került hivatalba, még nem jelentett polgári forradalmat, bár az orléanisták nem teljes szívből haragudtak ezért a vádért baloldali kritikusaikra. A Bourbonok megpróbálták a társadalom menetét visszafordítani azzal, hogy nagyon sok nemest léptettek elő. A szélsőséges royalista mítosz erőltetése eltorzította a középosztálynak a bürokrácián belül játszott szerepét. Az orléanista rezsim úgy konszolidálta a bürokráciát, hogy a fontosabb beosztásokba nemeseket helyezett, s így meghatározta a század hátralévő éveinek karakterét. A tradícióval való szakítás csak néhány hónapig tartott, az 1848. februári forradalom utáni időszakban. Szegényebb középosztálybelieket neveztek ki, s a tisztviselőktől teljes pártatlanságot követeltek. Ez azután az 1848. áprilisi választásokon a kormány számára katasztrofálisnak bizonyult. Így a régi nemesek nemsokára átvették megszokott szerepüket.

A második császárság bürokráciája már első pillantásra felfedi, hogy a nemesek milyen sikerrel sasszéztak az 1848-as rövid demokratikus kavarodásban és megbékéltek a Napóleon Lajos által visszaállított általános választójoggal. Lajos Fülöp uralkodása idején alkatilag elég nehéz a bürokratákat és politikusokat egymástól megkülönböztetni. A képviselőház tagjainak 40%-a hivatalt is viselt. Ezt a gyakorlatot a politikai ellenfelek korruptnak ítélték. A képviselő kötelezettsége, hogy újraválasztását biztosítsa, azt jelentette, hogy amikor hivatali kinevezést is kapott, csak erősítette ezt a kritikát. A második császárság idején a politikus–hivatalnok kapcsolatok szorosak maradtak, bár ritkák már a prefektus képviselők. Prefektusdinasztiák azonban terebélyesedtek. A császárság idején kinevezett 220 prefektus közül csak tíznek volt az apja képviselő. Ugyanakkor közülük 159 apjának volt tisztviselői állása, többnyire vezető beosztás; 30-an tábornoki csa-

lábból származtak. Csak három bankár és 102 gyárosfiú vált prefektussá. A politikusok fiaikat az Államtanácsba vagy a Kincstárba juttatták be. Csak a vagyon és a családi kapcsolat számított igazán. A második császárság prefektusai közül csak három (1%) származott szegényebb családból. 38 fő (17%) alsó középosztálybeli, ugyanakkor 91 személy (42%) mögött jómódú család állt – ideértve a nagyon gazdag középosztálybeli családokat. A nemesi származásúak száma 88 (40%). 1870-re a nemesi címmel büszkélkedő prefektusok aránya 33%-ra csökkent. A prefektúra a nemesek arányát tekintve a harmadik ágazata volt a bürokráciának. A nemesi címek 60%-a az első császárság idejében született, és sokan beházasodtak az illusztris első császárságbeli családokba.

A tradicionális igazgatási elitről mind Franciaországban, mind Poroszországban bebizonyosodott, hogy nagyon alkalmazkodóképes, és így biztosítani tudta állandó jelenlétét a vezető állásokban. Franciaország esetében a történészek bizonyos fokú „demokratizálódást” állapítottak meg, de ez csak akkor igaz, ha a kistisztviselőket is figyelembe vesszük. A Direktórium tisztviselőinek alig egy negyede alsó középosztálybeli, ugyanakkor az 1860-as években több mint 40%-a boltos, iparos, hivatalnok, paraszt vagy egyéb, pl. munkás származású. Ha a kistisztviselőket is figyelembe vesszük, ez az arány eléri a 66%-ot. Hasonlóképpen: az 1860-as években azok a középiskolát végzetek, akik a közszolgálati pályákra léptek, jórészt felső középosztálybeli apák fiai. A bürokráciából, szemben a Direktórium időszakának 33%-ával, most csak 25%-ot képviseltek a kistisztviselők, alsó középosztálybeliek. Figyelembe kell venni ennél az összehasonlításnál, hogy a lassú előrelépési lehetőség és az alacsony fizetés miatt azok kivételével, akiknek az apja olyan pozícióban volt, ami garantálta a jó beosztást, a fiúknak nem elsődleges választása volt a közszolgálat. A bürokrácia létszáma emelkedett, de hasonló mértékben bővültek az álláslehetőségek a vonzó alternatív hivatásokban is. Így az 1860-as években lényegesen mások voltak a feltételek, mint a Direktórium időszakában. Másrészt, ha a nagyszámú új kistisztviselői állást kizárjuk a kalkulációból, a nemesek pozíciója egyértelműen erősnek tűnik. Ha a családfa, a vagyon és a politikai alkalmazkodókészség oly fontos szerepet játszott a francia bürokratadinasztiáknál, hogyan lehet azt állítani, hogy a francia közigazgatás szakszerűbbé vált a 19. század folyamán? Ez egy másik olyan kérdés, melyben nehéz egyértelmű információkhoz jutni. A történészek vitáznak azon, vajon a napóleoni bürokraták, a visszatért emigránsokkal együtt képzetebbek voltak-e, mint elődeik? Whitcomb válasza igenlő, Church szerint viszont gyengébb képzettségűek voltak. Az oktatás szerepe akkor volt fontos a bürokraták számára, amikor fiaikat az utódlásra készítették fel. De egy évszázaddal ezelőtt ugyanez volt a helyzet. Mindkét időszakban arra számítottak a tisztviselők, hogy fiaik követik őket az állásukban. Poroszországhoz hasonló speciális képzés és versenyvizsgák, illetve felvételi vizsgák hiányában a jó, általános, klasszikus képzést tartották a legmegfelelőbbnek. A tisztviselők – ugyanúgy, mint Poroszországban – saját létszámuknál jóval nagyobb mértékben látogatták a középiskolákat. A 18. században Avallon bentlakásos középiskolájában 45%-ot ért el a tisztviselők, a szakképzett értelmiségiek gyermekeinek az aránya. Amikor Napóleon uralma idején a régi királyi középiskolákat a líceumok és törvényhatósági középiskolák váltották fel, 6000 líceumi ösztöndíjat ajánlottak fel. Ezek többségét a tisztviselők és a tisztek fiai kapták meg, mintegy jutalmul szüleik hűségéért. Még 1911-ben is az ösztöndíjak több mint felét a tisztviselők fiai kapták. A vezető beosztású tisztviselők nagy valószínűséggel valamelyik exkluzív líceumot látogatták. A második császárság prefektusai közül 151 járt középiskolába, s közülük 90 valamelyik párizsi iskolába. A tisztviselők gyermekei – mint bejáró tanulók – a törvényhatósági iskolákat lá-

togetták. Ezek a kevésbé híres iskolák az alacsonyabb beosztású közzszolgálati állások felé nyitottak utat az alsó középosztályi szülőknek, így kézműveseknek és parasztoknak is. A bürokrata számára egyre inkább a jogi végzettséget tartották kívánatosnak. Louis-Napóleon prefektusainak több mint a fele a párizsi jogi karon végzett. 36-an vidéki egyetemeken végezték tanulmányaikat, 84-en ügyvédi képzettséget szereztek, hogy így javítsák jövőbeni közigazgatási kilátásaikat. 1867-ben az 5000 egyetemista közül 700-an tervezték, hogy közzszolgálati pályára lépnek. Az elitista oktatási rendszer és az oktatási kvalifikáció növekvő súlya valószínűleg erősítette a közhivatal szakszerűségét, azonban a költség- és időtényező megerősítette a nemesek befolyását. Az igazgatási posztokra jelentkezők ajánlóleveleit és a róluk összegyűjtött információkat összevetve megállapítható, hogy nemesi befolyás miatt sokkal fontosabbnak tartották a származást, a vagyont, a család prosperitását és presztízsét, mint az oktatást. Ez utóbbi, úgy tűnik, csak véletlenül jelenik meg a fentebbi iratokban.

A csúcson lévők számára az állami szolgálat bőséges javadalmazást nyújtott. Egy nagykövet évi 150 000 frankot is kereshetett, s valamivel több mint száz köztisztviselő kapott legalább 20 000 frankot. Néhány prefektus 60 000 frankot is összeszedett, de a 277 prefektus és alprefektus közül 228 csak évi 3000 frankot keresett. Lényeges különbségek voltak az egyes minisztériumok között is. Teljes ellentmondásban azzal az eszmével, hogy a szakmai képzés a legfontosabb, éppen a legképzettebbek keresték a legkevesebbet. Egy mérnök hivatása csúcsán a fényesnek egyáltalán nem mondható 4500 frankos fizetésre számíthatott, a pályakezdők pedig nagyon szerény javadalmazásra számíhattak. Néhány állást eleve részmunkaidőnek tekintettek. Sok esetben a bérszintbe nemcsak eleve bekalkulálták a privát jövedelmet, hanem – Németországhoz hasonlóan – a szülőknek ígéretet kellett tenni arra, hogy gyermeküket a képzési idő alatt állandó anyagi támogatásban részesítik. A század végéig a külügyi szolgálatba lépőknek bizonyítani kellett, hogy legalább 6000 frank évi jövedelemmel rendelkeznek. Ahogy Zeldin megfogalmazta: a bürokrácia az *ancien régime* egyházához hasonló, szinte korporációs jellegű szervezet volt, melyben – az egyházhoz hasonlóan – óriásiak voltak a különbségek a javadalmazásban.

Ezt a korporativizmust a közép- és kistisztviselők növekvő szerepe hígította fel, ők ismerték fel leginkább a hivatal szakszerűbbé tételének igényeit, s megpróbáltak bevezetni egy olyan alapszabályt, amely a jogokat, kötelezettségeket és a kinevezés, illetve előléptetés szabályait rögzíti. Az 1840-es években egy újság – *La France administrative* – indult, hogy az egységet és a hivatásszerűséget támogassa ebben a hierarchikus szervezetben. Az 1848-as forradalmak felkarolták az ügyet és létrehozták a közigazgatás tisztavirág-életű nemzeti iskoláját. Ehhez viszont néhány bürokrata olyan ellenségesen viszonyult, hogy végül majd csak 1945-ben hozták létre az Ecole Nationale d'Administrationt. Az 1871-es katonai vereség után a speciális képzés hiánya miatti aggodalom megerősödött, s újabb kísérletet tettek a felvételi vizsga bevezetésére. (Az első kísérlet Napóleon idején kudarcot vallott.) A pártfogás módszere azonban meghatározó maradt. Sokkal jelentősebb eredmény volt az Ecole Libre des Sciences Politiques megalakítása. Ez a magániskola az új vezető generáció képzését tartotta feladatának. Szinte elképesztően sikeres volt a hivatalnoki elit „termelésében”. 1900 és 1937 között a 120 államtanácsos közül 116 innen került ki. E neves iskola növendékeinek aránya igen magas volt a pénzügyi felügyelők között, 281-ből 219 fő. A diplomáciai testületek 284 tagja közül 249, a számvevőszék 94 tanácsosa közül pedig 83 fő. Mivel ez az iskola nagyrészt nemes családok köréből toborozta a hallgatóit, így a speciális szakmai képzés intézménye tartósította a tradicionális elit pozícióját a vezető bürokrata állásokban.

Az igazgatási szervezet erősen rétegzett és hierarchikus volt. Felső szinten tipikus, hogy a központi igazgatási szerveknél alacsonyabb beosztásban eltöltött évek után következett a prefektúrára való áthelyezés. A prefektúrák rangja különböző volt. A Párizs közeliiek vonzóbbak voltak, jobban fizetett állások voltak és egyértelműen nagyobb presztízzsel rendelkeztek, mint a távoli hegyvidékeken lévők. Az alprefektúrák külön csoportot képeztek. A 19. század folyamán végig fennmaradt az a hagyomány, hogy a helyi közigazgatást a helyi nemesekre bízták, akiket egy nem szakmabeli intendant – később alprefektusnak hívták – irányított. Az alprefektus a regionális elithez tartozott, rendszerint ő a nemes társai által legelfogadhatóbb személy. Az 1830-as forradalom hírei után a liberális nemesek egymást nevezték ki alprefektusnak. Ezt rendszerint jóváhagyta Guizot, az új belügyminiszter. A kinevezett alprefektusok mögött gyakran szép karrier állt, rendszerint a jogi pályán, időnként pedig mind jogi, mind közigazgatási területen. Demesmay elismert közjegyző (nótárius) volt, amikor Pontarlier (Doubs megye) alprefektusává nevezték ki 1830 augusztusában. A róla alkotott vélemény mintegy tipizálja a jó helyi tisztviselő elfogadott kritériumait. Demesmay a vidék legtekintélyesebb családjai közé tartozott. Tagja volt a körzet általános tanácsának, a járási tanácsnak és tagja volt a parlamentnek is. A területet kezében tartotta, vagyis a feletteseinek megfelelő és kielégítő állapotban. Az ő esetében közvetlen közelről érzékelhetjük a dinasztikus tradíció hatását. 1830. évi kinevezése után nekifogott, hogy a környéket még inkább hűbérbirtokká formálja. Egyik fia az alprefektusi állásban követte, a másik bekerült a képviselőházba.

A helyi presztízs és vagyon hiánya gyakran végzetes következménnyel járt. Ez akkor következhetett be, amikor a helyi hatalmasság saját lehetőségein túllépve léptette elő a támogatóit. Due de Choiseul, mint vezető szerepet játszó liberális, egy helybeli molnár fiát, Laurent tette meg 1830 augusztusában Neufchâteau alprefektusává, mintegy jutalmul a liberális választási bizottságban végzett fáradhatatlan munkájáért. Laurant, bár ügyvéd volt, aligha felelt meg a szavazó polgárral szembeni követelményeknek, és hiányzott belőle a megszokott prefektoriális elegancia. Még nemes támogatója is kénytelen volt elismerni, hogy „a helybeli nemesség a modorában hiányosságokat talál”. A megyeszékhely tekintetében a prefektus a gazdag családi háttere még fontosabb volt, mivel rafinált ízlésre valló szórakoztatást vártak tőle, viszont csak sovány fizetésre és juttatásokra számíhattak. Az a személy, aki olyan zenekarral adott fogadást, melyben csak hegedűs volt, minden hitelét elvesztette a helyi elit körében. A prefektusnak előkelőségként el kellett fogadtatni magát, hogy a helyi elit kívánságait megértse és továbbítsa Párizs felé. Az azonban fontos volt, hogy ne a környékhez kötődjön, mert csak így lehetett döntőbíró az elkerülhetetlen helyi rivalizálásokban. A sikeres prefektusnak, ha karrierjét tovább akarta építeni, széles körű befolyásra és kapcsolatokra volt szüksége. Lajos Fülöp egyik keresztfiát, de Tremont bárót nevezte ki Casimir Périer Dijon prefektusává 1831 márciusában. Kinevezését Choiseul, Preslin, Plaisance és Marmier herceg és Alexandre de Rochefoucauld gróf sürgette. A magas ajánlások egyáltalán nem garantálták az alkalmasságot. Ezt éppen de Trémont esete igazolta. Prefektusi hivatalát rövid ideig töltötte be, és viharos körülmények között távozott. A 19. századi prefektusok személyi anyagának áttekintése egyértelművé teszi, hogy a származásból adódó jó kapcsolatok, a megfelelő líceumok és házasság meghatározó szerepet játszottak. A bürokrata-családok között gyakori összeházasodás kiváló dinasztikus „kötfanyagot” jelentett. A dinasztikus tradíció töretlen maradt az első világháború kitöréséig.

Változások történtek azonban a közszolgálaton belül. A 19. század második felében jelentősen nőtt a francia közalkalmazottak száma. Azonban ezek olyan alsó kategóriák

voltak, olyan megdöbbenően alacsony fizetéssel, hogy a felsőbb beosztásúak aggódni kezdtek státusuk miatt. A századfordulón sokan panaszkodtak, hogy a tisztviselők váltak az új proletárokká. 1848-ban a porosz radikális bürokraták más indítékkal, de ugyanezt a leírást használták. 1900-ban a francia tisztviselők elsősorban a pénz miatt aggódtak. A valamivel 1500 frank alatti átlagfizetésük a munkásokéval volt egy szinten. Ugyanakkor Párizs nagy áruházaiiban a 250 legjobb eladónak 20–25 ezer frankot fizettek, vagyis egy prefektus keresett ennyit. A csúcson az állami tisztviselők, ha átmentek a magán-szektorba, megnégyesrezhették a fizetésüket. A köztisztviselők fizetésbeli veszteségeit kárpótolta – ha szerény mértékben is – a nagyobb biztonság. A fő kormányzati változásokat szokásos módon követő politikai és közigazgatási ringlispil – amely sosem törődött a forradalmakkal – a század folyamán lelassult. A tisztviselők sikeresen sürgették az elismert stabil karrierstruktúrát és a részrehajlás nélküli hivatásos közigazgatást. A nyugdíjak növelték a biztonságérzetet. Ez először csak a hadseregre vonatkozott. 30 éves szolgálat után egy kapitány 1200 frank nyugdíjat kapott. Egy 1790-es törvény 30 éves szolgálat után fél fizetést biztosított a köztisztviselőknek. Azonban csak nagyon kevesen kapták meg a nekik járó jogosultságot. Az ilyen nyugdíjak csak 1853 után váltak normává. Így a francia bürokrácia a 19. század folyamán sokféle módon és alaposan átalakult. Társadalmi vonatkozásban Poroszországhoz hasonlóan a képzettség és kvalifikáció szerepének növekedése valójában csak megerősítette a vagyonosok befolyását. Az egyes tisztviselők dossziéi világosan mutatják, hogy az alkalmazást és előléptetést befolyásoló tényezők nagyon keveset változtak, és a vezető beosztások betöltése továbbra is a nemesek privilégiuma maradt. Az 1789-es forradalomnak jelentős hatása volt a struktúra racionalizálására. Ebben az értelemben a weberi tézis Franciaországra is alkalmazható. A nemesek hatalmának a fennmaradása azonban enyhítette a változások hatását, még 1850 után is, amikor a kisebb posztok ugrásszerű növekedése megkérdőjelezte a korporatív attitűdöt

Azt állítják, hogy az *olasz fűlszigeten* a francia uralom – a forradalom és a császárság idején – ösztönözte az új polgári igazgatási elit fejlődését. Ezt a folyamatot azután megszakították a restaurációval visszatért korábbi tisztviselők. Az ebből adódó felzúdulás segített abban, hogy a risorgimento egyfajta osztályharccá vált. A hivataluktól megfosztott Napóleon-kori tisztviselők és családjuk hatalmuk visszaszerzéséért harcoltak. Az előbb említett tézis szerint a francia forradalomnak mind a közép osztály, mind a bürokrácia szempontjából meghatározó szerepe volt. Bár a társadalmi változásokkal foglalkozó újabb részletes tanulmányok szerint az olasz valóság jóval komplexebb. Azaz strukturális reformok történtek a forradalmi éveket megelőzően, és Franciaországhoz hasonlóan a régi elit meglehetősen szívós volt. Az osztrák uralom alatti Észak- és Közép-Olaszország érzekelte II. József – a centralizált politikával összekapcsolódó – „felvilágosult” eszméinek előnyeit, a mélyreható előrelépést azonban Lombardia és Toscana uralkodó elitje megakadályozta. Velence a központosítottabb közigazgatás bevezetésével próbált segíteni saját gazdasági hanyatlásán, de az eliten belüli ellentét önpusztítóan bizonyult. Máshol, így Genovában, Piemontban, Parmában stb. nem is kísérleteztek reformokkal.

A francia hatalomátvétel a széttöredezett olasz államok sérülékenysége miatt könnyű katonai lehetőség volt. A helyi elit kezdetben ellenségesen reagált a francia jelenlétre. Ugyanakkor a polgári elemek alkalmazkodóbbak voltak. A francia uralom által a közigazgatásban ajánlott lehetőségek azonban két tényezőtől függtek. Ezért a francia birodalomba való beolvadás azt jelentette, hogy a – nem helyi – vezető tisztviselők franciák

voltak. Másrészt – mivel a franciák hódítók voltak – a mindenütt meglévő óriási pénzügyi korlátok komolyan akadályozták a közigazgatási reformot. Ráadásul, az olasz közigazgatás újjászervezésének ütemét és mértékét a franciaországi politikai széljárás is befolyásolta. A francia javaslatokra azok a területek reagáltak készségesebben, ahol már próbálkoztak reformmal. Ilyen zavaros körülmények között – a radikális jakobinus fázis lezárása után – a franciák számára a régi földbirtokos elit túlélésének ösztönzése révén gyakran könnyebb volt a napóleoni Franciaország követése. Ez főleg Piemont és Nápoly esetében volt így, ahol a régi családok számára a franciák közigazgatási és katonai posztokat ajánlottak. Ők gyorsan átvették az új prefektorális rendszert Lombardiában, Emiliában és a Nápolyi Királyságban. A tulajdonos osztályok most kevésbé elleneztek a reformot, mint korábban, felismerve, hogy – bár a feudális maradványok lebontása sérteti az érdekeiket, de ez nem szükségszerű – jelentős hasznot húzhatnak a közösségi földek ehhez kapcsolódó eladásából és az egyházi földek franciák általi elkobzásából. Ám mivel a franciák nagymértékben növelték a köztisztviselők létszámát, több lehetőség nyílt a polgárság számára, s a múlthoz viszonyítva az előléptetés valamelyest kevésbé kötődött a nemesi származáshoz. Összeolvadtak a régi és azok az újjazdag családok, amelyek a forradalmi évtizedek során szerezték meg vagyonukat, így a Cavour és a Pignatellis család. A császári címek, az elsőszülött földöröklési jogának bevezetése és francia irányítású szabadkőműves páholyok felállítása mind segítette az összeolvadást, a közigazgatási elit konszolidációját. Nápolyban Murat úgy próbálta a helyi középosztályi tisztviselők számát növelni, hogy lehetővé tette számukra a földvásárlást. Mivel Nápolyban nem állt rendelkezésre nagyszámú képzett és alternatívát jelentő polgári elit a bíróságok és a helyi közigazgatás működtetésére, Murat nem tudta megtörni a bárói udvarok és a feudális igazgatás hatalmát. Emiatt a helyi bárók újra betölthették hagyományos szerepüket. Figyelembe véve az olasz gazdaság hosszú távú hanyatlását, nem meglepő, hogy még ott is, ahol a francia hódítók támogatták a helyi polgárságot, ez csak a virágzó régiókban volt igazán sikeres. A legújabb kutatások azonban azt sugalmazzák, hogy Nápolyban a Murat által létrehozott új bürokrata elit a későbbiekben részt vett a liberális mozgalomban.

A közigazgatás reformja a francia példát követte. Racionalizálták a központi kormányt. Párizsból kinevezett prefektusokkal az élen megyéket alakítottak ki és tanácsadó tanácsokat, melyeknek valójában nem sok tennivalójuk volt. Megszüntették a belső vámhatárokat, egységesítették a mértékegységeket és a pénzt. Újjászervezték az adózást. Utakat, hidakat és csatornákat építettek. Francia minta alapján modernizálták a kórházakat és iskolákat. Ez a program azt sugalmazza, hogy a közigazgatás minden aspektusát átalakították. Ennek hatékonyságáról nincs részletes adatunk, de tapasztalhatók lényeges regionális különbségek. A központi kormányzati reformot sokkal inkább végrehajtották, mint a helyi javaslatokat. Az utóbbiakról gyakran elfelejtkeztek. Minél közelebb volt Párizs, annál mélyebb hatást gyakorolt. Ez nemcsak a térbeli közelség problémája volt, hanem a költségeké is. A pénz volt az egyik fő akadályozó tényező Nápolyban a járványszerű korrupció és arcátlan lopás mellett. A nápolyi elit kérlelhetetlenül szembeszállt, a közigazgatási reformmal, főleg az adórendszer reformjával, személyes irigységét megerősítette a kinyilvánított patriotizmus. Mindenki tudta, hogy a francia birodalmat úgy alakították ki, hogy az Franciaország hasznát szolgálja.

Ha a forradalmi évtizedek igazgatási fejleményeit és a középosztály szerepét kívánjuk felbecsülni, nyilvánvaló, hogy számos tényezőt kell figyelembe venni. A kutatások jelenlegi állása szerint úgy tűnik, nem állítható, hogy a francia hódítás egy új, polgári vagy

másfajta elitnek adta volna át a terepet. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy Franciaországhoz hasonlóan a katonai és pénzügyi hasznosság volt a legfontosabb, és Napóleon hatalma fenntartása érdekében kompromisszumot kötött a régi elittel, legyen szó akár nemesekről vagy részben nemesekről, részben polgárokról.

A közigazgatás strukturális reformjának elfogadását és tartósságát nagymértékben befolyásolták a regionális különbségek és a francia uralom eltérő formái. Vagyis Párizs utasításait az onnan kinevezett bábfigura hajtja végre, vagy bizonyos fokú autonómiát is engednek.

Napóleon bukása után a Habsburgok és a többi, hatalomba visszakerült uralkodó kezdetben óvatosan viszonyult a francia intézményekhez és a bürokratákhoz. Az osztrák birodalomba beolvadt Lombardiában és Velencében egy idő eltelte után osztották csak ki a vezető állásokat az osztrákoknak. Az alacsonyabb állásokat meghagyták a helyi elitnek, ideértve az engesztelő ajándéknak számító hatáskör nélküli tanácsadó területeket. A nagy, francia stílusú bürokráciát gyakran bírálták. Nápolyban például a visszatért Bourbonok támogatói állásokat követeltek maguknak, s ez csak fokozta a franciák által kinevezett tisztviselők bizonytalanságát. A bürokrácia karcsúsításának szándéka az 1820-as forradalom egyik fő tényezője volt. A franciák azon kísérlete, hogy racionális kereteket alakítsanak ki, összeomlott, mihelyst a pénzügyi megfontolások arra kényszerítették a Bourbonokat, hogy tradicionális fortélyokhoz folyamodjanak. A köz- és magán-szféra közötti különbség elhomályosult. Ugyanúgy, mint a múltban, a pénzigény a kormányt arra készítette, hogy bérbe adja az adószedést, a hírközlést, az állami szolgáltatásokat, sőt még a tisztviselők fizetését is. Az új részvénytársaság – mely vélhetően az égetően fontos iparfejlesztést támogatta volna – jövedelmezőbbnek találta, hogy 4%-os kamatra a fizetéseket és nyugdíjakat megelőlegezze. A modern közigazgatás szempontjából minden fontos ügy ismét a magánvállalkozók kezébe került. Azt sem lehet mondani, hogy ez a harsány visszatérés az *ancien régime*-hez a felemelkedő polgárság makacs tiltakozását váltotta volna ki, mivel a nápolyi kereskedők, ugyanúgy mint a föld-birtokos arisztokraták, az említett részvénytársaságba fektették pénzüket. Eközben a Bourbonok arra kényszerültek, hogy olyan csontvázra soványodott közigazgatással dolgozzanak, amelyet rosszul és megszakítással fizettek, s hiányzott a központi irányítás és hatalom. A két szicíliai királyságban valójában a tradicionális módszerekhez való visszacsúszás inkább kivételes volt, a legtöbb tartományban már az egyesítés előtt megindult a közigazgatás modernizációja. Különösen így volt ez Piemontban a francia intézmények 1815. évi teljes megszüntetése után. Az 1848-as forradalom során ellenkező irányú változások történtek. Hierarchikus prefektorális rendszert hoztak létre, melyet kizárólag a politikai elittel töltöttek be.

Az 1860-as években bekövetkezett egyesítés ugyan nem jelentette a „gyarmati” olasz tartományoknak Piemont általi katonai meghódítását, a piemonti közigazgatási intézmények bevezetését, a központosított államot azonban a déliek inkább idegen járomnak, mint felszabadításnak tekintették. Piemonton keresztül Franciaország szolgált modellként az erősen központosított és a felső szinten erősen átpolitizált közigazgatás létrehozására. A képzési és előléptetési mechanizmus azonban nagyon kezdetleges volt. A piemontiak és más északiak folyamatos dominanciája a bürokrácián belül szemléletesen illusztrálja a fenti megállapítást: 1875-ben a belügyminisztérium 198 alkalmazottja közül 73 Piemontban vagy Liguriában született, 38 pedig Lombardiában és Venetóban. Ez a földrajzi egyenlőtlenség tartóssá vált. A 19. század végén a prefektusok, pénzügyi felügyelők és tábornokok 65%-a északi volt, s hasonlóképpen a vezető köztisztviselők több

mint fele is. A politikai szféra és az államigazgatás között a váltás könnyű volt. Gioliti egy ciklust töltött a kincstárban, majd öt évig a könyvelők szövetségének a titkára volt. Ezután képviselő és miniszterelnök. Nagyon kevés gondot fordítottak a legfelső szint alatt lévőkre, a 30 000 köztisztviselőre. A legtöbbüknek jogi végzettsége volt, de nem azért, mert ez volt a tényleges előfeltétel. Az előléptetésnek és áthelyezésnek nem volt hivatalos struktúrája. Nem volt garancia a hivatalviselés időszakára, és nem volt szabályozva az ún. elbocsátás, illetve a nyugdíj sem. Mindegyik minisztérium maga toborozta az embereit, akiket gyengén fizettek. Megélhetésük a felelősségi pótléktól függött, és teljesen ki voltak szolgáltatva felettesük kénye-kedvének. Nem volt semmiféle koncepció a karrierstruktúráról vagy az önálló kezdeményezésről, így a döntések még inkább a fővárosban történtek, mint máshol. Annak ellenére, hogy a közszerződési állások látszólag nem voltak vonzóak, mégis rengetegen jelentkeztek minden posztra. Az egyesítés után a déli gazdaság jól látható elmaradottsága és a helyi elégedetlenség politikailag szükségessé tette, hogy az állam kiegyenlítő szerepet játsszon. Ebben az időszakban délen elfogadottá vált, hogy a vezető állásokat az arisztokratáknak kell fenntartani, mert különben – mint a kortársak megfigyelték – nem találnának állást. A vezető állások nemcsak fizetést és státust biztosítottak, hanem örökletes hűbérbirtoknak is tekintették őket. Az egyesítéssel mind a közigazgatásban, mind az igazságszolgáltatásban gyorsan nőtt az állások száma, s ebből adódóan e területeken 50%-kal nőttek a költségek. Az igazságügyi tisztviselők száma ugyanannyi volt, mint Franciaországban, pedig csak feleannyi bíróság működött. 1882 és 1911 között az állami alkalmazásban állók száma 98 000-ről 260 000-re nőtt. Figyelembe kell azonban venni, hogy az 1911-es adatokban 177 000 olyan állás is szerepel, amely még nem szerepelt az 1882-es adatokban, nevezetesen a vasút és telefonszolgálat alkalmazottai. A bírói testülettel eltekintve a számszerű gyarapodás az állam szerepének század végi tényleges növekedését tükrözi. A legtöbb alkalmazottat Franciaországhoz hasonlóan nagyon gyengén fizették. 1870 előtt az elemi iskolai tanítók kevesebbet kerestek, mint a munkások. Sok szegény tartományban azonban a bőséges állami állások nélkül az alsó középosztálybeli felnőttek teljesen munkanélküliek lettek volna. Az állami állás státust és biztonságot nyújtott, de Európában a legacsonyabb fizetést adta. 1907-ben 139 216 elfogadott köztisztviselői állás volt, 1914-ben már 165 996. 1882-ben 103 osztályvezető tevékenykedett, 1914-ben pedig 314. Az olasz gyarmati minisztériumban – a jóval csekélyebb feladatok ellenére – ugyanannyi tisztviselő dolgozott, mint a britben. Az igényeknek még így sem tudtak megfelelni, és fennmaradt az északiakat előnyben részesítő előléptetés. Ebből adódóan Olaszországban a számszerű növekedés és a szolgáltatásokban játszott szerep elmélyítette a középosztályon belüli regionális társadalmi feszültségeket. Bár az olasz bürokráciában megjelent a professzionalizmus néhány eleme, tovább élt azonban az a vélemény, hogy a köztisztviselői állások a vezető nemeseket és a helyi politikusokat illetik. Ahogyan nőtt ezeknek az állásoknak a fontossága és száma, úgy urizálódtak egyre jobban ezek a pályák.

(Fordította: Timár Lajos)

Irodalom

- M. Weber*: Wirtschaft und Gesellschaft. I–III. Tübingen 1976⁵ (magyarul: Gazdaság és társadalom. Budapest 1987.)
- C. Church*: Revolution and red tape. The French ministerial bureaucracy, 1770–1850. Oxford 1981.
- J. Howarth–T. G. Cerny*: Elites in France. Origines, reproduction and power. London 1981.
- N. Richardson*: The French prefectural corps, 1819–1830. Cambridge 1966.
- R. Anderson*: Secondary education in mid-nineteenth century France. – Past and Present, 1971. 121–146.
- G. Thuillier*: Bureaucratie et bureaucratis en France au XIXe siècle. Genf 1980
- J. Aubert*: Les préfets en France 1800–1940. Genf 1978.
- L. Bergerox–G. Chaussinaud–Nogarel*: Grands notables du Premier Empire. Paris 1978–84.
- N. Clark*: Modern Italy, 1871–1982. London 1984.
- N. Barbagli*: Educating for unemployment. Politics, labour, markets and the school-system in Italy, 1859–1973. New York 1982.
- D. Mack Smith*: The making of Italy 1796–1870. New York 1968.
- J. R. Gillis*: Aristocracy and bureaucracy in 19th Prussia. – Past and present, 40. 1963. 103–129.
- H. Rosemberg*: Bureaucracy, aristocracy and autocracy. The Prussian experience, 1660–1815. Camb., Mass 1958.
- H. Henning*: Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1984.
- H. Lichtenberger*: Das moderne Deutschland und seine Entwicklung. Dresden 1908.

AZ OROSZ–CSECSZEN HARCOK MÚLTJÁBÓL

A 18–19. század fordulóján és a 19. század elején lezajlott orosz–perzsa és orosz–török háborúk következtében Oroszország ellenőrzése alá vonta a kaukázusontúli területek jelentős részét. A Kaukázus birtoklása a 19. századi nagyhatalmi rivalizálások legfontosabbika: a keleti kérdés szempontjából kulcsfontosságú volt, mivel az Európát Ázsiától elválasztó hegység kitűnő felvonulási területül szolgált a Közel- és Közép-Kelet felé.

Miközben Oroszország 1801-ben Grúziának a birodalomhoz csatolásával végérvényesen megvetette lábát a Kaukázuson túl, a Kaukázus északi lejtőit és a Grúziába vezető hadi utat nem birtokolta, nem ellenőrizte. A régi századfordulótól kezdve éppen ezért létkérdéssé vált a határait kiterjesztő Oroszország számára az Észak-Kaukázus elfoglalása és pacifikálása. Ám ez jóval hosszadalmasabb feladatnak bizonyult, amint azt várták. Ennek okát abban kereshetjük, hogy itt nem reguláris perzsa és török csapatok ellen kellett háborúzni, itt nem érvényesülhetett az oroszok technikai és számbeli fölénye. Kedvezőtlen terepviszonyok között, vallásilag fanatizált, partizánháborút folytató ellenség ellen kellett kicsikarni a teljes győzelmet. Épp ezért a különleges feladat a hagyományostól eltérő harcászati, hadműveleti megoldást igényelt a korabeli orosz hadvezetéstől.

Jermolov tábornok, a kaukázusi orosz csapatok főparancsnoka az alábbi módon fogalmazta meg a Kaukázus hegyeiben egyedül eredményes hadviselés elveit: „*A Kaukázus egy hatalmas erőd, melyet félmillió helyőrség véd. A roham ellene túlságosan sokba kerül – tehát megostramoljuk.*” 1816-tól kezdve a fentiek szerint zajlott a csecsen és cserkesz területek lassú, véres, rengeteg áldozatot, kínt és szenvedést hozó elfoglalása. Olyannyira lassú volt ez az ostrom, hogy a csecsenek esetében csak 1859-ben ért véget, míg az utolsó ellenálló cserkesz ault 1864-ben foglalták el az orosz csapatok. De hogy is nézett ki a Jermolov tábornok által elkezdett észak-kaukázusi orosz előrenyomulás? A harcok első szakaszában az orosz hadsereg célja az volt, hogy a Tyerek és Szunzsa folyók menti területekről fokozatosan kiszorítsa a csecseneket, megfosztva őket téli legelőiktől és ezáltal alapvető megélhetésüktől. Ahogyan lassan haladt előre az orosz hadsereg, úgy épültek sorra azok az erődök, melyeknek rendszerré összeállva egy gyűrűt kellett alkotniuk az egyre szűkülő – a Tyerek és Szunzsa közötti – csecsen területek körül. Az erődrendszer részeként építették meg 1818-ban a Groznaia erődöt, mely a későbbi Groznij városának lett a magja. (A várost 1870-ben alapították.)

A jermolovi hosszú ostromhoz tartozott az erődrendszer kiépítésén túl a csecseneknek menedékkül szolgáló erdők szisztematikus kiirtása, az elfoglalt csecsen aulok lerombolása, a lakosság erőszakos ki- és áttelepítése, kényszermunkára való besorolása. Az oroszok csecsenellenes megtorlásainak alapja a kollektív felelősség elve volt: gyakori volt a civil lakosság lemészárlása. A jermolovi taktikához tartoztak a csecsenek életterének fokozatos szűkítésén túl a csecsen települések ellen vezetett váratlan rajtaütések és büntető expedíciók, amelyekkel fenntartották az állandó zavart és félelmet, megakadályozták a csecsenek valamelyest is békés életét. Egy kortárs szerint az oroszok észak-kaukázusi előrenyomulása módszereiben a spanyol conquistádorok amerikai hódításaira emlékeztetett.

Az oroszok lassú, kíméletlen, ám folyamatos előrenyomulásával szemben az Észak-Kaukázus hegyi népei szent háborút hirdettek. E népek 19. századi mozgalmát nevezzük müridizmusnak. (Az arab eredetű mürid szó jelentése a hit követője, az igazság keresője.) Az aszketikus, világtól elforduló müridek a hitetlen oroszok elleni harcra biztatták követőiket. A helyi mohamedánok elkeseredését csak fokozta, hogy Jermolov tábornok, Észak-Kaukázus korlátlan ura 1822-ben megtiltotta a hadzsot, a mekkai zarándoklatot. Ekkor már zajlott a hegyi népek partizánháborúja az orosz hódítókkal szemben. A gerzel-auli katasztrófa csak olaj volt a tűzre, s addig nem látott fanatizmussal szálltak a csecsenek az oroszokkal szembe. Jermolov tábornok tűzzel-vassal verte le a lázadást 1826 elejére.

A kegyetlen harcok lezártaival a tábornok azt hitte, örökre lecsendesítette az engedetlen hegylakókat. Nagyot tévedett. A csecsen–orosz harcok két év múlva ismét kiújultak: 1828-ban három évtizedes állandó háború kezdődött. Az oroszellenes ellenállás első vezetője egy dagesztáni imám, Kazi-Mulla lett, aki maga is egy neves mürid tanítványa volt. Szent háborút hirdetett a hitetlen betolakodók ellen. Harcát eleinte siker kísérte, kisebb erődöket elfoglalt az oroszoktól, ám 1832-re elbukott. Kazi-Mulla után két évvel egy új müridtanítvány újította meg a szent háborút: Samil imám, a legendás katona pap, a hegyi népek elismert vezetője. 1834 és 1859 között állt az imám teokratikus állama, imamátsága élén. A folyamatos oroszellenes háborúk mellett megszervezte saját államát, amelynek területe a hadiszerencsétől függően változott. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az állandó háborúskodás közepette imamátságában kiépítette a közigazgatást, reguláris hadsereget tartott fenn, ennek alapja egy 5000 fős lovasság volt. Teokratikus államának eltartására rendszeres adót szedett, ami jól kiegészítette a másik alapvető bevételi forrást, a hadzsákmányt.

Egy évtizeden keresztül tartott Samil harcának sikeres, felívelő szakasza, fényes győzelmek sorát aratta az oroszok felett, akik kudarcaikat megelégtelve, Voroncov tábornok, kaukázusi főparancsnok és kormányzó vezetésével koncentrált offenzívát indítottak Samil csapatai ellen. 1845. július 6-án el is foglalták Samil rezidenciáját, Dargót – innen az offenzíva neve: dargói expedíció –, ám az orosz csapatok eközben hatalmas embervesztést szenvedtek. Ezért inkább kudarcnak tekinthető ez az expedíció. Voroncov tábornok ezt követően levonta a megfelelő következtetést: visszatért Jermolov taktikájához, a lassú bekerítéshez, kiéheztetéshez. A módszer ugyan idegen volt attól a hagyományos hadviseléstől, amire az orosz csapat- és vezérkari tiszteket oktatták: mocskos volt, kegyetlen és becstelen, ám ugyanakkor lassan, de biztosan célravezető. Voroncov dargói expedíciójának kudarca végleg megmutatta az orosz hadvezetésnek, hogy a hagyományos harcászat módszereivel nem lehet sikert elérni a „Kaukázus nagy erődjében, melyet félmillió helyőrség véd”.

A jermolovi módszerekhez visszatérő orosz csapatok az 1840-es évek végétől katonai téren lassan átvették a kezdeményezést, fokozatosan előrenyomultak. A csecsenek hősiiesen küzdöttek a hódítókkal szemben, partizánháborújukban mutatott bátorságukat az ellenség is megbámulta. A csecsen önvédelmi harcnak ezt a leszálló korszakát örökölte meg Tolsztoj Hadzsi Murat című elbeszélése. Ekkorra már maguk a csecsenek sem voltak egységesek az ellenállásban, a kudarckok hatására sokan feladták a kilátástalannak látszó küzdelmet, vagy éppen áttáltak az oroszokhoz.

A csecsen ellenállás némi levegőhöz jutott az oroszok számára megalázó krími háború alatt, ám annak lezártaival az orosz tábornokok döntésre vitték a három évtizedes kaukázusi háborút. 1859-ben végleg bezárult az a gyűrű, amit még 1816-ban Jermolov

tábornok kezdett kiépíteni. A három oldalról támadó, Barjatinszkij tábornok vezette orosz csapatoknak augusztus 25-én (szeptember 6-án) adta meg magát Samil imám a Gunib-hegyen. Ezután Szentpétervárra szállították, majd Kaluga városába száműzték. Érdekes adalék, hogy Samil és Barjatinszkij hosszú évekig leveleztek egymással. Ezekben a levelekben a legyőzött csecsen vezér gyakran megemlékezett II. Sándorról. 1870-ben II. Sándor cár engedélyezte az idős imámnak, hogy elzarándokoljon Mekkába. E zarándoklat során, Medinában érte a halál. Vannak olyan becslések, hogy Samil háborúinak következtében a korabeli csecsen népesség közel fele elpusztult. A katona pap elfogásával gyakorlatilag lezárult a kaukázusi háború, ám a csecsenek legyőzésénél nem volt kevésbé nehéz feladat az elfoglalt területek pacifikálása. Elszórt gerillacsapatok váratlan akciói nehezítették az oroszok berendezkedését Csecsenföldön.

A csecsenek az aktuális orosz–török háborút kihasználva 1877–78-ban is felkeltek a földjükön berendezkedő oroszok ellen. A felkelés leverését a már szokásosnak mondható tömeges mészárlások kísérték. Ez volt a múlt század utolsó jelentősebb orosz–csecsen harca. A cári birodalom a meghódított csecseneket inorodcünök (idegeneknek) tekintette – hasonlóan az oroszországi zsidókhoz. Az „idegen” státus ellenére katonai szolgálatra kötelezték őket, s mint katonákat igen megbecsülték. Ők alkották az első világháború vad divíziójának magját. Az orosz szupranacionális birodalom nem törekedett asszimilálásukra, keresztény hitre térítésükre. Így őrizhették meg a szovjet korszakra hagyományos életmódjukat. A csecsen területre telepített, főként petróleumipar és a városok nem szívták fel az őslakosokat, azok megmaradtak „idegeneknek” saját földjükön. A hagyományos életmód fennmaradásával együtt járt a kiemelkedően magas szaporodási ráta, az urbanizáció és a migráció alacsony foka. A szovjet korszakra is jellemző volt a csecsen nép erős etnikai identitástudata, melyet elmélyített az ezen a területen legerősebben gyökeret vert szufizmus, az iszlám egy középkori eredetű, konzervatív, asketikus, misztikus ága: ennek alapja az Istennel való közvetlen, személyes egység gondolata volt. A szufizmus a 8. században keletkezett, s a 11–12. században buddhista és keresztény hatásra vált szervezeti ideológiává, melyet a szunnita iszlámban legálisnak fogadtak el. Szervezeti alapja az ún. testvériségek (sajátos „rendek”) voltak, központjaik pedig kolostorok. Újkori orosz és nyugati megfigyelők szerint az askézisen és a misztikusságon túl nagyfokú xenofóbia is jellemzi a szufizmust. Az tény, hogy a 20. században sem volt jellemző a csecsen területen a vegyes házasságok gyakorlata, s hagyományaikhoz (étkezés, ruházkodás, életciklus, vallásosság) erősen ragaszkodtak. Az oroszok meg sem kísérelték az Észak-Kaukázus hegyes vidékeinek kolonizálását. Főképp a Csecsenföld és Dagesztán hegyes vidékein őrződött meg a hagyományos – 40–50 fős – nagycsalád, a szigorú egzogámia gyakorlata, illetve az olyan nemzeti hagyományok, mint a vérbosszú, a harcias életforma. Minden férfi egyben nagycsaládja és nemzetsége katonája is volt, amihez elengedhetetlen volt – a legszigorúbb tiltások ellenére – a fegyverviselés. Talán ezért is ábrázolták a szovjet korszakig a csecseneket az oroszok notórius rablókként, gyilkosokként. (Ez a hagyomány igen hamar újjáéledt az 1990-es évek elejének Oroszországában.)

Az 1917-es forradalmak okozta zűrzavarban, a birodalom dezintegrálódásában természetesnek tűnik, hogy az évtizedekig elfojtott szent háborút újból meghirdették a csecsenek. A forradalmak és különösen a polgárháború új erőt és lehetőséget adott az északkaukázusi őslakosoknak. Öt évig tartott a kegyetlen háború, melyben a csecsenek hol a vörösökkel, hol a Gyenikin vezette fehérekkel harcoltak két műrid vezetésével. 1920–21-ben a II. Vörös Hadseregnek irtózatosságot árán sikerült elfoglalnia Da-

gesztánt és Csecsenföldet, ám a szervezett ellenállás 1925-ig tartott. Az ezt követő években véres üldöztetésben volt részük a csecseneknek, aminek következtében 1928-ban újból fellázadtak. A második világháború elejéig még két jelentős csecsen felkelés tört ki: 1934-ben és 1940–42-ben. Ez utóbbit, érdekes módon, volt kommunisták vezették. A szovjetek vallásüldözése ellenére a helyiek jobban ragaszkodtak vallási hagyományukhoz, mint az ortodoxok vagy éppen a zsidók. A mecsetbezárások sem értek el jelentős eredményt, mivel a szufi testvériségekbe tömörült csecsenek számára a vallási élet nem annyira a templomlátogatást jelentette, hanem inkább a szent helyek és a hagyományok tiszteletét. Az illegális szufi vallási testvériségek az Észak-Kaukázusban voltak a legerősebbek, s jól struktúrált, hierarchikus szervezeteiket megőrizték a legkeményebb vallásüldözések idején is. Olyannyira, hogy a háború végi deportálásukkor a csecseneknek sikerült elterjeszteniük a szufizmust Szovjet-Közép-Ázsiában, főképp Kazahsztánban.

A szovjetek következetes iszlámellenes politikája örmény- és főképp oroszellenes xenofóbiát váltott ki a csecsenekből. Nem véletlenül tartották ezt a területet a legkevésbé biztonságosnak a Szovjetunióban a belső migráció számára. Az 1970–80-as években, a csecsenek elleni genocídium totális bukása után a nem őslakosok köréből jelentős elvándorlás figyelhető meg erről a területről. Bár 1980-ban csak hét mecset működött Csecsenföldön (az 1970-es évek végén mindössze kettő), nyilvánvalónak tűnt a csecsenek elleni kulturális, politikai és vallási üldözés teljes kudarca. A hagyományos életmód következtében hamarosan újjátermelődtek a nagycsaládok, s a csecsenek legfontosabb hagyománya a szufizmus is virágzott a szovjet korszak végén. Szovjet szociológusok korabeli felmérése szerint az 1980-as évek elején Csecsen-Ingusföld lakosságának több mint a fele tartozott a szufi testvériségekhez. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a szovjet birodalom dezintegrálódásával párhuzamosan feléledtek a csecsen hagyományok, a függetlenedési törekvések. Ezek kurrens orosz kezelése pedig elvezetett egy újabb szent háborúhoz, mely módszereiben – mindkét oldalról – kísértetiesen emlékeztet az elmúlt két évszázad küzdelmeire.

Irodalom

- Cirotomo, R.: The Muslims of the SU. Current History, 1982. Oct.
 Benningsen, A. – Broxup, M.: The Islamic Threat to the Soviet State. New York, 1983.
 Isztorija Csecsen-Ingusetszkoi ASZSZR. I–II. Groznij, 1966.
 Granat Enciklopedija: Csecsnya címszó.
 Etnografija narodov SZSZR. Moszkva, 1958.

EGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ LENGYEL KÉZIRATRÓL

London ma is a történészek egyik kincsestára. A második világháborús lengyel–magyar kapcsolatok kutatói számára a londoni lengyel intézmények, főként a Sikorski tábornokról elnevezett Lengyel Intézet és Múzeum (Polish Institute and Sikorski Museum), valamint az ún. Studium Polski Podziemnej (Polish Underground Movement [1939–1945] Study Trust) tartogat számunkra érdekes anyagokat. Bizonyítékkul szolgálhat erre az a kézirat is, amelyre az alábbiakban szeretném felhívni a figyelmet.

Az e két intézményben folytatott – sajnos rövid ideig tartó – kutatásaim idején a Sikorski-levéltár vezetőinek segítségével került birtokomba az alábbi kézirat másolata, amelynek érdekességéhez, azt hiszem, nem fér kétség. Mégis, mivel egy nem teljesen kidolgozott, félig kész kéziratról van szó, megjelentetésére csak a szerző jóváhagyásával és némi átdolgozás után lenne lehetőség. A kézirat címe: *Bázis Budapesten. Az Ország és a londoni Központ közötti katonai kapcsolatok kirendeltsége. Fedőnév: „Romek”, „Liszt”*. (Baza w Budapeszcie. Placówka wojskowej łączności Kraju Centrala w Londynie. Kryptonimy: „ROMEK”, „LISZT”). A szerző: dr. Leonidas A. B. Kliszewicz. Feltehetően Nottinghamban él. A kézirat elkészítésének dátuma: 1982.

Kliszewicznek több tanulmánya jelent meg a bukaresti és a stockholmi lengyel bázisok munkájáról. Ennek a kéziratnak a nyomtatásban való megjelenéséről viszont nem tudunk. Oka lehet ennek azonban az is, hogy ez a bázis messze túlnőtt jelentőségében a többin, és a feltárt anyag rendkívül érzékenyen érinti a második világháborús lengyel politikai élet belső ellentéteit, külsőkapcsolatait, és az egyes személyek tevékenységére is igen bonyolult fényt vet. (A szerzőnek a mű írásakor valószínűleg nem volt módjában a magyar neveket és számos magyarországi adatot ellenőriznie.)

Ez a 200 gépelt oldalt meghaladó, 22 oldalas névmutatóval ellátott, rendkívül gazdagon dokumentált anyag nem elsősorban a Magyarországra menekültek helyzetéről, éles belső ellentéteikről nyújt gazdag és részletes képet (bár erre is érdekes utalások történnek), hanem arról az eddig csak felületesen ismert vagy sejtett tevékenységről, amit a budapesti – az emigráns kormány által kiküldött – lengyel katonai és részben politikai szervezetek folytattak, illetve arról a funkcióról, amit Budapest az emigráns kormány és legfelsőbb katonai vezetés, valamint a lengyelországi ellenállási mozgalom közötti vérkeringés biztosításában, kapcsolattartásban játszott.

A kézirat értékét emeli, hogy számos olyan dokumentumot is közöl – teljes szöveget – amelyekre ugyan utalások történtek a különböző forráskiadványokban, de eddig nem kerültek nyilvánosságra. Nemcsak a budapesti katonai bázis összetételének és struktúrájának, személyi állományának változásait közli a szerző, de a fedőneveket, a változó sifre kódjait és egyéb rejtjeleket. Utóbbiak természetesen *elsősorban* a lengyel kutatók számára felbecsülhetetlen értékek.

1939 szeptemberének tragikus eseményei következtében érthető, hogy Magyarországon, a magyar–lengyel közös határ jelentősége megnőtt a menekülő lengyel katonák tízezreinek a szemében. Mindazok a zavaros, homályos elképzelések, amelyek Lengyelországban a német megszállás alatt valamilyen módon a harc továbbfolytatásának

lehetőségeit mérlegelték, számításba vették Magyarországot, a magyar társadalom lengyel menekültek iránti együtt érző magatartásában rejlő esélyeket.

Kliszewiczről megtudjuk, hogy Karaszewicz-Tokarzewski tábornok – mint az később kiderült – némileg öntevékenyen már november elején megbízta Maria Gleb-Koszanskát egy, az Ország (az Ország nagybettűvel minden esetben a megszállt Lengyelországot és az ottani katonai ellenállást jelzi) és Budapest közötti közvetítő állomás megszervezésével. Ez az akció, mivel az új lengyel kormány megvonta bizalmát Tokarzewskitől, nem folytatódott. Eközben azonban már szerveződött az emigráns kormány és hadvezetés irányítása alatt álló, új, illegális katonai, illetve ellenállási hálózat. Ebben igen fontos szerepet kaptak azok a katonai és politikai bázisok, átmenőállomások, amelyeknek feladata volt a kapcsolattartás biztosítása az Ország és a Központ (emigráns kormány elnevezése) között: rádiós kapcsolat, levelezés, futárok továbbítása, pénzek átcsempészése, nem egy esetben fegyvereké is, specialisták kiképzése stb., de többnyire hozzájuk tartozott az adott országban tevékenykedő vagy az onnan Lengyelország felé irányuló katonai felderítés is.

Ezeknek a katonai bázisoknak a helye, szerepe a háború során változott, ezalól kivételt egyedül a lengyel emigráns kormány és hadvezetés I. számú bázisa, a „Romek”, később „Liszt” képez, amely bár nem zökkenőmentesen, s több átszervezést megélve, egészen 1946-ig működött Budapesten, igen jelentős szerepet vállalva a lengyel katonai ellenállásnak, illetve a lengyeleknek a német megszállók elleni háborújában.

A szerző szerint, amit néhány más visszaemlékezés is alátámasztani látszik, az I. számú katonai bázis 1939 késő őszi alakult. Ami biztos: a Kliszewicz kéziratában közzétett dokumentumok azt tanúsítják, hogy első parancsnokát, Alfred Krajewskit (fedőnevei: Adam Polesinski, Adam Korab, Jasienczyk) 1939. december 12-én készítették fel Párizsban, itt kapta meg a részletes instrukciókat. Feltehetően ebben a jegyzőkönyvben és instrukciókat tartalmazó okiratban szerepel először maga az elnevezés is; Bázis I. „W” „Romek”. Jelentőségét bizonyítja, hogy Krajewski megbízólevelét Kazimierz Sosnkowski tábornok és Sikorski tábornok, miniszterelnök, főparancsnok írták alá.

A kézirat túlnyomó része 1940–1941-es anyagokat ismertet. A háborúnak ebben az időszakában még kedvezőbbek voltak a kapcsolattartás feltételei, elősegítette ezt a diplomáciai futárszolgálat, a követség megléte, Magyarország sajátos semleges magatartása stb. Ezzel is magyarázható, hogy a kéziratból szinte napról napra nyomon követhetjük a bázis kialakulásának folyamatát, a konspiráció rendkívüli bonyodalmain. A szervezést nem annyira a magyar hatóságok nehezítették, sokkal inkább az új helyzetre való felkészületlenség, az anyagi feltételek hiánya, a kis hatósugarú rádióadók problémája és ezer más nehézség, ami valósággal dokumentumregény módjára bontakozik ki a kézirat lapjairól. Sosnkowski tábornok, aki ekkor a Zwiazek Walki Zbrojnej (Fegyveres Harci Szövetség) főparancsnoki tisztét töltötte be az emigráns kormány mellett, leveleiben már 1940 januárjában és azt követően rendszeresen és sürgetően kéri számon a „Romek” zökkenőmentes működését és dinamikusabb kiépülését. A kormánykiküldöttek jelentéseikben időnként el is marasztalják a bázist szervezési hiányosságai és a konspiráció feltételeinek nem kellő betartása miatt.

Nagy hatósugarú rádióadók hiányában az emigráns kormány és hadvezetés közti kapcsolattartás számára ebben az időszakban szinte a futárszolgálat volt az egyetlen járható út. S ha a hazai ellenállás szervezése ekkor nem is játszott olyan nagy szerepet a kormány tevékenységében, mint a franciaországi hadseregszervezés, a bázisok, s elsősorban a budapesti bázis jelentősége így is igen nagy volt.

A futárutak megszervezésén és a kapcsolatok biztosításán, a levelezés továbbításán, specialisták kiképzésén túl a bázisra hárult az a feladat is, hogy elősegítse és felgyorsítsa a Sikorski-kormányval szemben álló, magukat annak alá nem vető, különböző katonai szerveződések feltárását és felszámolását Magyarország területén. Ez számtalan félreértést, s a későbbiekben nemkívánatos belső ellentéteket eredményezett.

Kliszewicz beszámol azokról az ambiciózus tervekről is, amit a bázis vezetői kezdetben tápláltak, bár Sosnkowski ezeket gyorsan leállította. Tervbe vettek egy szinte ipari méretű hamis dokumentumokat gyártó részleg kialakítását, ahol nagyobb volumenben készíthették volna az iratokat, és megvizsgálták egy baktériumtenyésztéssel foglalkozó laboratórium felállításának a lehetőségét is.

A legtovább és a legnagyobb gyakorlati lehetőséggel egy leszállópálya kiépítésének a terve élt. A leszállópálya részben ejtőernyősök, illetve szükség esetén küldemények szállítását biztosította volna. Ehhez a tervhez többször visszanyúltak. 1941 kora tavaszán a Központ azzal a kérdéssel fordult a bázishoz, hogy kutassa ki, lenne-e lehetőség az Alföldön egy ilyen leszállópálya kialakítására. 1943 decemberében – a lengyelországi felkeléssel kapcsolatos tervek részeként – a Központ felszólítására elő is készítettek Egertől 18 km-re északra a 438-as földrajzi hosszúságon egy leszállópályát. A kéziratból kitűnik, hogy ugyanakkor Howie, a magyarországi ellenállási mozgalomban szerepet játszó angol ezredes „NATAL” kóddal szintén előkészített egy leszállópályát. Ez az angol elhárítás vonalán futott, s bár a bázis parancsnoka tudott róla, a két szerveződés egymástól független volt. Később Kiskunlacháza szerepelt a leszállópálya kialakításának tervében. Hogy ezek közül bármelyiket is igénybe vették volna, Kliszewicznek erre nézve nincsenek adatai. Mindenesetre úgy tűnik, még 1945 elején is felmerült ez a terv.

Arra vonatkozóan, hogy a magyar hatóságok hogyan fogadták ezt a sokszor nagyon rosszul leplezett katonai szerveződést, Kliszewicznek a kezdeti időszakból csak nagyon kevés és közvetett anyaga van. 1940. május 29. és június 2. között Belgrádban konferenciát tartottak a katonai bázisok és kirendeltségek képviselői, ahol részben a felszámolás veszélye esetén való visszavonulás lehetőségeit és a konspiráció feltételeit tárgyalták meg. A konferencia anyaga megjelent az „Armia Krajowa w dokumentach” című forráskiadvány I. kötetében (London 1970.). A kézirat is innen idézi Krajewski beszámolójának néhány sorát: „Kezdeti időszakban a magyaroknak a lengyelekhez és a lengyel ügyszóhoz való viszonyát nagy jóindulat jellemezte. Jelenleg azonban meg kell mondanunk, hogy a lengyel ügy Magyarországon a likvidáció legutolsó stádiumába került. Ez természetesen a bázis munkamódszerének teljes megváltoztatását vonja maga után.

Jelenleg a bázis parancsnoka a szigorúan konspiratív hálózat kiépítésének fázisában van, a helyi kapcsolatok segítségével.

Nem könnyíti meg a bázis munkáját az a számtalan és sokszínű lengyel csoportosulás (placówka), amelyiknek mindegyike saját felderítő és kémelhárító hálózat kiépítését ambicionálja, és természetesen önálló kapcsolatot keres az Országgal...”

A kézirat szerzője nem értékeli az elhangzottakat, kétségtelen azonban, hogy a konzulátusok, majd a követség bezárásának a veszélye már 1940 elején rombolóan hatott az itt dolgozó lengyelek hangulatára. A német nyomás egyre inkább érzékelhetővé vált a magyar–lengyel viszony alakulásában. A lengyel katonák tízezreinek határokon való átcsempészése a magyar hatóságokat mind gyakrabban kényszerítette látszólagos szigor mutatóására. Hozzájárulhatott ehhez a magyar kormány elbizonytalanodása a háború várható alakulása miatt is.

c A katonai bázis életében új konfliktus forrásává vált 1940 májusában az emigráns kormány által létrehozott politikai kirendeltség felállítása, amely az emigráns Belügyminisztérium irányítása alatt állt. 1940. május 29-én érkezett Franciaországból Budapestre Edmund Fietz (Józef Fietowicz néven) a budapesti politikai bázis kiépítésének és vezetésének a megbízatásával.

A konspiráció bonyolult, sokszor tévesen értelmezett körülményei, a két szervezet közötti rivalizálás, amely nem egy esetben a denúciálás gyanúját sem nélkülözte, az elkövetkező években állandóan nehezítette a két szervezet rendkívül fontos működését. A kézirat igen gazdagon illusztrálja ennek az ellentétnek és egymás ellen dolgozásnak a káros következményeit, idézi azokat az utasításokat, amelyek a legfelsőbb katonai és kormánysszervek és Sikorski részéről a két szervezet megbékélésére és az együttműködés formáinak kialakítására vonatkoztak. Világosan kitűnik ezekből az anyagokból, hogy itt nem két szervezet egyszerű rivalizálásáról volt szó, hanem a háttérben az a politikai küzdelem és bizalmatlanság húzódott meg, amely a Sikorski tábornok szanációs-ellenességéből és a volt lengyel hadsereg piłsudskista tisztikara iránti ellenszenvből fakadt. 1940–1941-ben különösen agresszíven képviselte ezt St. Kot, az emigráns kormány belügyminisztere, akinek Sikorskira is erős befolyása volt.

Az alábbiakban idézzünk néhány bekezdést a kézirat 33–35. oldalairól:

1940. október 24-én Fietz, a budapesti politikai kirendeltség vezetője az alábbi táviratot küldte Kot miniszternek: „Azok az erős támadások, amelyek engem a menekültek körében lévő olyan szanációs körök, mint Piasecki, Lipinski, Wondowa és mások, valamint néhány kormánytag körében bizalmat élvező szanációs tényező, mint pl. Billewicz és Jasiewicz részéről érnek – akik a fő szállítói a szanációs röpiratoknak az Országba és a táborokba, Svájcig bezárólag –, elérték a kulminációs pontot.

Néhány héttel ezelőtt arról értesített Longin, a bázis parancsnoka, hogy Rakontól (a lengyelországi katonai ellenállás parancsnoka) azt az utasítást kapta a bázis, tegyék lehetővé Fietowicz számára, hogy saját futárokkal rendelkezzen – ezentúl a bázis futárait kell, hogy használja. Ugyanekkor a bázis helyettes parancsnoka, Billewicz azzal fenyegetett, hogy a magyarok vagy a németek le fogják tartóztatni futárait, s hogy aki Fietowicz részére dolgozik, hazaárulást követ el. Feltételezem, hogy ez csak az ijesztgetés módszere, amit megérkezésem pillanatától kezdve alkalmaznak velem szemben – amiről nem is fogok írni, maradjon ez az én titkom. Ezek a fenyegetések ma szomorú tényré válnak. A magyar elhárítás letartóztatta két futáromat. Ha nem tudom kiszabadítani őket néhány nap leforgása alatt, rövidesen Berlinben találják magukat. A fentieket szolgálati kötelességből jelentettem, ugyanakkor kijelentem, hogy a felelősséget nem vállalom, mivel a viszonyokról időben jelentettem és megfelelő következtetéseket is levontam. – Fietowicz.”

A fenti jelentést eljuttatták Sosnkowskihoz, aki tisztázás végett elküldte azt a „Romek” parancsnokának.

„A budapesti viták eljutottak Sikorski tábornokhoz is, és arra készítették, hogy végül is személyesen interveniáljon. November 5-én táviratot küldött a »W« expozitúra vezetőjéhez Budapestre, azzal az utasítással, hogy annak tartalmával ismertesse meg Bezeg ezredet és Fietzet.

Sikorski tábornok ebben arról szól, hogy tudomására jutott, milyen tarthatatlan intrikákra és konfliktusokra került sor a katonai bázis és a Belügyminisztérium politikai kirendeltsége között. Utasít, hogy azonnal hagyjanak fel ezekkel a civakodásokkal, és mindkét kirendeltség kezdjen hozzá a harmonikus együttműködéshez. Különösen a ka-

tonai tényezők figyelmét hívta fel arra, hogy ne akadályozzák Fietz munkáját, hanem adják meg neki és ügynökeinek a védelmet és az őszinte együttműködést. Ennek a parancsnak a pontos és felelősségteljes végrehajtásáért a »Romek« bázis parancsnokát tette felelőssé.” Ilyen és ehhez hasonló levélváltást hosszasan idézhethetnénk a kézirat lapjairól.

A viták és a sokszor eszközökben sem válogató csoportok közti ellentétek továbbra sem enyhültek. Változó erővel folytak az egész háború ideje alatt, s többnyire presztízs-okokra vezethetők vissza. A politikai intrikákon túl az ellenállási mozgalomban játszott vezető szerep volt a tét. A kéziratban közölt jelentésekből, táviratokból azonban világosan kiérezhetők azok az indulatok is, amelyek a két vezető politikus: Sikorski tábornok, kormányfő és Sosnkowski tábornok, volt szanációs politikus között feszültek. Maga az a tény is, hogy Sikorski főparancsnoki minőségében helyettesének és a hazai ellenállás vezetőjének a nagy tekintélyű Sosnkowskit választotta, kifejezetten ez utóbbi ellenőrzésének a lehetőségét szolgálta.

Kot belügyminiszter egyenesen azzal vádolja a „Romek” katonai bázist és rajta keresztül a katonai hatóságokat, hogy „szabotálják a politikai kapcsolatok kirendeltségének szükségleteit, nehézségeket támasztanak a futárok és anyagok átszállítása terén, s hogy olyan jelentések állnak rendelkezésére, amelyek azt bizonyítják, hogy ez rosszakaratból és nem a nehézségek miatt következett be. Kot... kifejezte azt a gyanúját, hogy a »Romek« a kapcsolatok terén elősegíti a szanációsok munkáját...”

A bázis sorsa 1940 nyarán komoly veszélybe került. Krajewskit a magyar hatóságok letartóztatták, s bár novemberig még ő volt a bázis hivatalos parancsnoka, de ehhez a munkájához már nem tért vissza. Felszámolásra került a II. számú bázis, a „Bolek”, amely Romániában tevékenykedett. Úgy tűnik, a növekvő nemzetközi nehézségek következtében a bázisok egész struktúrája átszervezésre került. Mindez jelentősen befolyásolta a bázis további munkáját és növekvő szerepét.

Kliszewicz az átszervezéssel kapcsolatban a következőket írja: „azok az ellentétek, amelyekről korábban szó volt, a »Romek« bázis és a budapesti politikai kirendeltség között, engedményre kellett hogy vezessenek az egyik fél részéről. Az egyezség kísérletének áldozatául ez esetben a »Romek« bázis parancsnoka, Krajewski ezredes esett. Feltették funkciójából (bár azt ténylegesen júliusi letartóztatása óta már nem töltötte be), helyére a bázis parancsnokául Rostworowski ezredet, a »Bolek« eddigi parancsnokát nevezték ki... A bázis áttért a konspirációs munkára... A munka fontosságára tekintettel Sosnkowski utasította Rostworowski ezredet, hogy minél hamarabb vegye át új funkcióját...” Mint tudjuk, erre különböző nehézségek következtében csak 1941 januárjában kerülhetett sor.

A katonai bázis tevékenységének zavarai fokozódtak a budapesti lengyel követség bezárásával. Megszűnt az a háttér, amelynek segítségével a konspirációs munka némileg leplezhető volt. Gondot okozott az is, hogy a bázis beosztottjainak többsége nem tudott magyarul, s nagyon nehezen tudta legalizálni itt-tartózkodását. A jelentések két-három hónapos késéssel jutottak el a Központhoz, így számtalan félreértésre és alaptalan bírálatra került sor a főparancsnokság részéről. Rostworowski megkísérelte a különböző lengyel vagy nemzetközi szervezetekbe való beépülést. Így főként a YMCA-ban sikerült megvetniük a lábukat. Rostworowski hivatalát a lengyel könyvtár leple alatt alakította ki. Legfontosabb feladatának a rádió-összeköttetés kiépítését tekintette. Miután a követség megszűnt, ami az ottani rádióadók működését is ellehetetlenítette, az angol követség segítségét vette átmenetileg igénybe.

A kézirat többé-kevésbé pontosan tartalmazza azokat a jelentéseket is, amelyekből következtetni lehet, milyen összegek jutottak el Magyarországon keresztül a lengyel ellenállás vezetőihez. Sok százezer dollár és aranykorona vándorolt a futárok révén a Központtól az Országba, többnyire el is érve a címzettet. Csak egy példát: a Központ Rowecki tábornokhoz intézett 1941. márciusi táviratából megtudjuk, hogy 1940 decemberében „Romek” milyen összeg átutalására kapott utasítást az Ország számára:

Féliks révén	50 000 dollár
Wiesława révén	115 000 dollár
Rozwadowski révén	10 000 dollár
Rawicz révén	105 000 dollár
összesen	280 000 dollár

Természetesen az összegek nem havi rendszerességgel érkeztek. Sok pénz el is vészett, különösen a francia összeomlást követően, a lengyelek körében elmélyülő reményvesztés idején.

1941 nyara és kora ősze után igen válságossá váltak a bázis tevékenységének a körülményei. A jugoszláviai események megnehezítették az addig viszonylag biztosítottnak tűnő futárút használatát. A Szovjetunió bekapcsolódása a háborúba, majd az emigráns kormányban bekövetkezett változások – Sosnkowski lemondása – bizonytalanná tette a bázis helyzetét. A sorozatos letartóztatások elsősorban a politikai képviselőket érintették, átmenetileg Fietowicz is börtönbe került. Az angol diplomáciai testület visszavonása Magyarországról ellehetetlenítette a konspirációs tevékenység egyik legjelentősebb támaszpontját.

Rostworowski 1942. január 1-jén részletes beszámolót küldött a bázis munkájáról. Kliszewicz szerint ez az utolsó igazán részletes jelentés. Ezt követően lelassult a kapcsolat, legalábbis 1942-ből nagyon kevés dokumentum maradt fenn. Júniusban a „Romek” elnevezést „Liszt” váltotta fel. Az I. számú bázis jelzés továbbra is változatlan. Az újabb letartóztatások következtében Rostworowski kénytelen volt elhagyni Magyarországot, feladatát júniusban Franciszek Matuszczak vette át, helyettese Dr. Henryk Dąbrowski lett. A „Romek” és a Központ között az utolsó levélváltásról 1942 októberéből tesz említést a kézirat. A rövid jelentésből láthatjuk, hogy a „Romek” ebben az évben nagyon nehéz helyzetben volt. Magyarország német befolyás alatt állt, s bár maguknak a magyaroknak a lengyelekhez való viszonya igen kedvező volt, mégsem tudtak minden esetben a saját elképzeléseik szerint cselekedni. Ezekhez a nehézségekhez párosultak a letartóztatások, amelyek ugyan nem tették lehetetlenné sem a politikai képviselő tevékenységét, sem a bázisét, de nagy zavarokat okoztak. A bázist a teljesen át kellett szervezni. Mindezek a következtében, amihez még hozzájárult a Jugoszlávián és Törökországon keresztül vezető utak járhatatlanná válása, a bázis eredményei igen szerényekké váltak, ami a Honi Hadsereg (1942 februárjától a ZWZ új neve – Armija Krajowa – Sz. K.) szükségleteinek igen komoly károkat okozott.

Az 1943-as év sem kezdődött nagyon biztatóan. A fennmaradt első jelentések február végi, március eleji dátumúak. A Honi Hadsereg főparancsnoka 1943. március végén az a kéréssel fordult a Központhoz, hogy az I. számú bázist, a „Romek”-et rendeljék közvetlen irányítása alá, amihez rövidesen meg is kapta a katonai főparancsnokság beleegyezését. Ez nem jelenti azt, hogy a „Romek” kapcsolata megszakadt a Központtal, az a továbbiakban is fennállt, sőt bizonyos javulást is mutatott, ám nemegyszer az Ország

és Központ közötti vitákhoz is vezetett. Az elkövetkező időszak dokumentumaiból – amelyeket a kézirat ismét bőven idéz – világosan következik, hogy a budapesti bázis jelentősége megnőtt a lengyelországi ellenállási mozgalom felkelési elképzeléseiben.

Érdekes, hogy a Budapestről érkező jelentések a lengyelek iránti viszony javulásáról számolnak be, különösen „a katyni gyilkosságok feltárását követően”. Úgy tűnik, megszűnt a bázis parancsnokának és munkatársainak állandó megfigyelése. Ugyanakkor fel erősödött a német felderítés a lengyelek körében.

Beszámolnak a jelentések a lengyel tisztek körében kiépülő katonai szerveződéstről (Korkozowicz ezredes; lásd erről: Barátok a bajban Bp. 1985). Ugyanakkor panaszkodnak a fecsegésről, a bizalmatlanságról a lengyel menekültek körében. Utalásokat találunk a magyarországi lengyel elhárítás tevékenységéről és természetesen továbbiakban is gazdagon illusztráltak a polgári és katonai szervezetek közötti személyi ellentétek.

A bekövetkezett tragikus változások következtében (Rowecki tábornok letartóztatása, Sikorski miniszterelnök, főparancsnok tragikus halála) Sosnkowski tábornok veszi át a főparancsnokságot, Tadeusz Bór-Komorowski pedig a Honi Hadsereg főparancsnokságát. Komorowski 1943. augusztus 31-i 220 sz. rendeletében a következő feladatokkal bízta meg a „Romek” bázist:

„a) az Ország és a Központ közötti közvetlen futár- és rádiókapcsolat fenntartása és közvetítés a Központ felé a szárazföldön,

b) a katonai tevékenység fokozott szervezése a táborok területén konspirációs, felkelést előkészítő feladattal,

c) fokozni a tisztek átcsempészését az Országba,

d) informálásom a katonai és politikai helyzetről, a bázis területén és Magyarországon végbement eseményekről.

A legközelebbi jövőben nem várok komoly eredményeket a magyarországi bázis tevékenységétől, az alábbi okok miatt:

a) a bázis vezető apparátusa nagyon kevésbé harcrakész,

b) kedvezőtlen körülmények, a Gestapo Magyarországra gyakorolt nyomása következtében,

c) az ottani Polonia, és a katonák körében hasonlóan meglévő belső ellentétek, viták és politikai gyűlölködések, öntudatlan fecsegések, pletykák, az általános fegyelem hiánya és a rossz magatartás következtében.

d) hiányoznak az Országba visszatérni akaró önkéntesek.

Speciális felhívást tettem közzé az ottani táborok tisztjeihez. A fennálló helyzet ellenére súlyt helyezek arra, hogy jobban birtokunkba vegyük e területet; a bázis parancsnoka erőfeszítéseket tesz, hogy azoknak az alapvető instrukcióknak a szellemében töltsen be feladatát, amelyet a magyarországi bázis számára dolgozok ki.”

Bár az elkövetkező időszakra vonatkozóan nem szerepelnek a kéziratban a bázis számára készült utasítások, a Honi Hadsereg főparancsnokának 1943 nyarán végrehajtott ún. „Tokaj” akciója bizonyítja a kapcsolatok rendkívüli megélénkülését és kiterjedését. A bázis–Ország–Központ kapcsolattartás Budapest–Varsó–Honi Hadsereg és magyar hadvezetés közötti kapcsolattá szélesedett. Andrzej Sapieha személyében 1943 nyara végén a Honi Hadsereg az emigráns kormány jóváhagyásával közvetlen képviselőt küldött Budapestre, aki többször tárgyalt Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel, Bethlen István gróffal, Chorinnal, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökével stb. A tárgyalások dokumentumai rendelkezésünkre állnak és rövidesen megjelennek magyarul is.

A kéziratból további érdekes adatokat kapunk a magyar ellenállásban ismert angol Howie ezredessel való együttműködésről, a jugoszláviai ellenállási mozgalom különböző árnálataival való kapcsolatok kiépítésére is történnek utalások. Részletesen dokumentált a Honi Hadsereg magyarországi egységének kiépítése, szervezeti struktúrája.

Magyarország és a lengyel emigráns kormány közötti kapcsolatok felélénkítése is tükröződik a kézirat lapjain, annak ellenére, hogy a külügyi kapcsolatok megfigyelése nem tartozott a katonai bázis feladatai közé. A jelentésekben számtalan jelzés van arra, hogy Magyarország német megszállása küszöbön áll, és figyelmeztetés arra vonatkozóan, hogy a német elhárítás figyelmeztet a lengyel menekült szervezeteket, beépült azokba stb.

1944 márciusa tragikus következményekkel járt a magyarországi lengyel menekültek és a lengyel emigráns kormány magyarországi szervezeteire, képviselőire nézve is. A tömeges letartóztatások és kivégzések a magyar dokumentumokból is ismertek. A katonai bázis, bár rendkívül nehéz körülmények között, tovább folytatta munkáját. A közvetett úton Londonba eljuttatott beszámolók révén meglehetősen pontosan nyomon követhető, mi is történt a német megszállást követő órákban, napokban. Júliusban konszpirációs okokból a „Romek”, „Liszt” nevet „Pestka”-ra változtatták. 1944 júliusából, augusztusából még táviratváltás nyomaira is bukkant a kézirat szerzője, bár maga is leírja, hogy sok esetben csak utalások történtek erre. A rádiókapcsolat is megnehezült. Kísérletek történtek a kapcsolatok déli irányból való kiépítésére stb. 1944 őszén Howie ezredes elhagyta Magyarországot, és az ő jelentéséből sikerült képet kapni a bázis helyzetéről, erre utalnak azok a kísérletek, hogy a BBC-n keresztül próbáltak utasítást adni a „Romek” számára („Greetings from Karol” 0720, 1115, 1745.). A kézirat utal még néhány más jelentésre is, így pl. Dr. Soóséra, amelyek legalábbis utalások formájában érintik a bázis tevékenységét.

1944 októberétől nem maradt fenn a Bázisra utaló anyag, bár 1946-os felszámolásáig működött – írja Kliszewicz. A kézirat ismerteti az 1944–1945-ös személyi állományt, a letartóztatottak és kivégzettek listáját.

Rendkívül nehéz egy viszonylag sokrétű, gazdagon dokumentált kézirat rövid bemutatása. Számtalan számunkra, magyarok számára is érdekes momentum maradt ki a beszámolókból. Szándékom elsősorban a figyelemfelhívás volt, amit annak a reményében tettem, hogy támogatást nyerek a szerzővel vagy megbízottjával való kapcsolatfelvételle annak érdekében, hogy az anyag magyar fordításban is hozzáférhetővé váljon. A kézirat nyelvi (magyar névírások stb.) hibái, a helyismeret hiányából származó elírások könnyen korrigálhatóak.

Az anyag megjelenése annál is fontosabb lenne, mert segítségével számos olyan hibát kijavíthatnánk, amelyek a téma magyar feldolgoásaiban találhatók.

TRUMAN NÉZETEI AZ AMERIKAI KÜLPOLITIKA NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSÉRŐL

Egy elküldetlen elnöki feljegyzés, 1945. december

Harry Truman elégedetlen volt az amerikai külpolitika 1945. végi fejleményeivel. Egy 1946. január 5-i feljegyzésben lakonikus tömörséggel vetette papírra az Egyesült Államok külpolitikájának néhány alapkérdésével kapcsolatos negatív észrevételeit. Valamennyi kérdéskörben – közvetlenül vagy közvetve – James Byrnes külügyminiszter ténykedéseit kifogásolta. Önéletrajzában azt állítja, hogy a feljegyzést ismertette Byrnes-szel, aki meghallgatta a kifogásokat.¹ A szituációra különös fényt vet az egykori külügyminiszter „All in one Lifetime” című önéletrajzának azon megállapítása, hogy az elnök nem közölte vele a feljegyzés tartalmát, máskülönben tiltakozott volna megállapításai ellen. Byrnes valószínűnek tartotta, hogy az elnök saját maga részére készítette a feljegyzést. Egy Truman-biográfia arról tanúskodik, hogy a feljegyzés az elnök azon szellemi produktumai közé tartozik, amelyek a Fehér Ház lakója indulatait rögzítették, de amelyek elküldésére nem került sor, tehát lényegében a „gőz levezetésének” célját szolgálták. A biográfus dokumentumok feltárása eredményét közli, így megállapítása forrásértékű.

A feljegyzés annak tulajdonította kifogásai zömét, hogy a külügyminiszter nem járt el kellő gondossággal, nem a kapott elnöki direktívák szellemében és értelmében juttatta érvényre saját nézeteit és nem adott részletes tájékoztatást intézkedéseiről. A feljegyzés leszögezi, hogy Truman nem kapott időben tájékoztatást a bolgár és a román kormány rendőri intézkedéseiről beszámoló jelentésekről, a lengyel kérdésben kényszerhelyzet elé állítva foglalt állást Potsdamban, ám akkor mindenképpen el kellett érni Oroszország részvételét a Japán elleni küzdelemben, később azonban rájött, hogy ez szükségtelen volt. Az iráni fejleményeket a lengyel és a baltikumi problematikával azonosította a feljegyzés. Az elnök kifejezte meggyőződését, hogy Moszkva Törökország előzőnlésére készül és a fekete-tengeri szorosok megkaparintására vonatkozó terveket kovácsol; a feljegyzés fogalmazásában az oroszok új háborúra készülődnek, ezért „vasököllet és határozott szavakkal” kell megállítani őket, csak egyetlen nyelvet értenek, a hadosztályok számával kifejezett erőt respektálják. A feljegyzésben a további követelések olvashatók: ragaszkodni kell a Rajna–Duna vízi út, a kieli csatorna megépítéséhez, a fekete-tengeri szorosok nemzetközivé tételéhez, valamint a Japán feletti teljes ellenőrzéshez, Kínát erős központi kormánnyal talpra kell állítani, s ugyanez vonatkozik Koreára. „Kényszeríteni kell Oroszországot a kölcsönbérleti tartozások rendezésére. Elegem van a szovjetek babusgatásából” – hangzott Truman külpolitikai krédójának utolsó követelménye.

Az 1945. december 16–26. között tartott moszkvai külügyminiszteri konferencia határozatai közül különösen nyugtalanította Trumant az atomenergia problematikája. Ezt az amerikai, brit és szovjet külügyminiszter megtárgyalta, és megegyeztek az atomenergia felhasználásáról és kutatásáról szóló előterjesztés-tervezet szövegében. A szöveg az értekezletet megelőzően Washingtonban tartott amerikai–angol–kanadai kormányfői találkozón kialakított megállapodáson alapult. Byrnes erőteljesen képviselte az amerikai álláspontot a tárgyaláson, rugalmasan érvényesítette a nyitott kérdések megközelítési módzatait, de nem lépte túl felhatalmazása kereteit. Amikor Truman értesült, hogy a

találkozó Byrnes kezdeményezésére jött létre, gyanakodni kezdett, hogy az önálló gondolkodásáról ismert külügyminiszter esetleg titokként kezelt információkat ad át partnereinek Moszkvában. Az atomkérdéssel foglalkozó szenátusi bizottság tagjai – főként Vandenberg szenátor – osztották, sőt növelték gyanakodását. Byrnes beszámolóit arról tanúskodtak, hogy a gyanakvás személyi indulatokból, féltékenységből táplálkozott, tárgyi alapja nem volt. A jóváhagyott tervezet az ENSZ illetékes fóruma elé került, amely döntött az ENSZ Atomenergia Bizottsága létrehozásáról.²

Truman a román és a bolgár kormány intézkedéseivel kapcsolatos moszkvai megállapodásokban intenciói megkerülését vélte felfedezni. Itt is tévedett. Byrnes átadta Molotovnak Mark Ethridge lapszerkesztő jelentéseit, aki a State Departmenttől kapott megbízása értelmében jelentést dolgozott ki a két országban tapasztaltakról. Byrnes az amerikai kormányzat nézeteivel összhangban álló jelenségeket észlelt: a két kormány autoritárius módszereit, a demokratikus csoportok képviselőinek a hatalomtól való távol tartását kifogásolta. Sztálint is tájékoztatta, s közölte, hogy ha nem jön létre megegyezés a két kormány kibővítéséről, nyilvánosságra hozza Ethridge jelentéseit. Kompromisszum jött létre, figyelemmel a két kormány eltérő helyzetére. Bolgár viszonylatban a szovjet kormány vállalta, hogy tanácsokat ad a Hazafias Front kormányának más demokratikus csoportok bekapcsolására vonatkozóan, román viszonylatban egy Bukarestbe küldendő amerikai–szovjet–brit bizottság felállításáról döntöttek, amely tárgyalásokat folytat a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt egy-egy tagjának a kormányba való bevonása érdekében; a külügyminiszterek megegyeztek, hogy Amerika és Anglia a kiegészített kormányokat el fogja ismerni. Byrnes és Bevin brit külügyminiszter meggyőződött, hogy Sztálin nem hajlandó az elfogadott formulán túlmenő kompromisszumot jóváhagyni. Nem volt kétséges, hogy Sztálin gondoskodik a Szovjetunióval együttműködő kormányok alakításáról a két országban. Trumannak nem lehetett kifogása a kompromisszumok ellen, mivel Sztálin intenciói ismeretében nem várhatott kevésbé intranzigens magatartást Moszkvától. A lengyel kormányzatot illetően hasonló volt a helyzet, a balti államok bekebelezése pedig 1940 óta befejezett tény volt.

A moszkvai külügyminiszteri értekezlet Japánnal foglalkozó megállapításai az Egyesült Államok intencióival egyezően jöttek létre. Byrnes érvényre juttatta a Fehér Házban hozott azon döntést, hogy Moszkva nem kontrakarírozhatja Amerika Japán-politikáját. Megállapodás született Washington székhellyel működő, tizenegy ország képviselőiből álló Távol-keleti Bizottság felállításáról, melynek tagjai a Japán ellen harcolt országok delegátusainak minőségében megállapítják a Japánra háruló kötelezettségek elveit és normáit, a döntéseket az amerikai kormány foglalja utasításokba és küldi meg a főparancsnoknak; a Bizottság nem tesz ajánlásokat katonai és területrendezési ügyekben. A fogalmazás érzékeltette, hogy Washington kulcspozícióban lesz a japán kapitulációval és az ország jövőjével kapcsolatos döntéshozatalban. Az a tény, hogy a Bizottság nem tesz katonai és területrendezési ügyekben ajánlásokat, s a szovjet delegátus a többiekkel egyenrangú státusú lesz, kizárta az eredeti szovjet tervek megvalósítását, nevezetesen: a főparancsnok hatalommegosztását egy szovjet főtiszttel a japán megszállási és ellenőrzési politika kidolgozását és végrehajtását illetően. A külügyminiszterek megegyeztek egy Tokió székhellyel működő, négytagú Japán Szövetséges Tanács megalakításában is, amely a szövetséges főparancsnok tanácsadó szerveként Japán megszállásának és ellenőrzésének kérdéseiben illetékes. Hangsúlyozottan tanácsadó szerv létrehozásában történt megállapodás, jeleként annak, hogy a szövetséges főparancsnok az egyedüli végrehajtó hatóság Japánban. MacArthur tábornok széles körű felhatalmazással cseleked-

hetett. Hatásköre egyezett Truman intencióival, amelyek kikristályosodása éppen a németkérdés kapcsán tapasztaltak nyomán történt, nevezetesen: Japánban nem lesznek megszállási övezetek, így elkerülhetők a már előrelátható bonyodalmak.

A külügyminiszteri értekezlet napirendjén szereplő Kína-problematika lényegében az amerikai, illetve a szovjet szándékok kipuhatolására összpontosult. Molotov szóvá tette az Észak-Kínában levő japán egységek lefegyverzésének késedelmét, és tájékoztatást kért az ott tartózkodó amerikai csapatok feladatairól. Byrnes közölte, hogy a lefegyverzés Csang Kaj-sek csapatainak feladata, az amerikai egységek segítséget nyújtanak a kínai egységeknek, feladatuk elvégzése után hazatérnek. Felvetette a Mandzsuriában állomásozó szovjet egységek kivonását. Molotov tájékoztatta, hogy a csapatkivonás 1946. február 1-jével megtörténik, a halasztás a kínai kormány kérésére történt. Kína jövője tekintetében nem volt vita. A Szovjetunió 1945. augusztus 14-én barátsági és szövetségi szerződést írt alá a Csang Kaj-sek vezetése alatt álló Kínával,³ így Molotov egyetértett két kollégájával abban, hogy a nemzetinek nevezett kormány vezetésével demokratikus és egyesített Kínára van szükség, érjenek véget a polgárháborús zavarok. Byrnes tájékoztatta Sztálint, hogy Truman Marshall tábornokot, a vezérkar volt főnökét széles körű felhatalmazással Kínába küldte a polgárháborús zavarok megszüntetésének elősegítése végett. A Kínára vonatkozó külügyminiszteri megállapodás dokumentuma összhangban volt az 1945. december 15-i elnöki nyilatkozattal, amely a következőképpen határozta meg az Egyesült Államok Kína-politikájának alapelveit: „A kormány szilárd meggyőződése, hogy az erős, egyesített és demokratikus Kína döntő fontossággal bír a világbéke szempontjából... Az Egyesült Államok és a többi Egyesült Nemzet a Kínai Köztársaság jelenlegi nemzeti kormányát Kína egyedüli törvényes kormányának ismeri el.” A világháborúra visszanyúló washingtoni Kína-politika, amely a Kuomintang-csapatok és a népi erők összefogását, a Csang Kaj-sek vezetésével kialakítandó egyesített, demokratikus Kína megteremtését tekintette elérendő célnak, irreális premisszákon alapult. A roosevelti koncepciót Truman megvalósítható feladatként fogta fel. Rövidesen tapasztalnia kellett, hogy az elődtől örökölt elgondolás – eleve kudarcra ítélt ábránd volt.

Az erős központi koreai kormányra vonatkozó trumani terv szintén nélkülözte a realitást, mint ahogy a moszkvai külügyminiszteri megállapodás sem volt összhangban a bontakozó fejleményekkel. A három külügyminiszter megállapodott a dél-koreai amerikai és az észak-koreai szovjet katonai parancsnokság képviselőiből álló vegyes bizottság létrehozatalában, amely egy megalakítandó központi ideiglenes kormány és a hazai demokratikus szervezetek részvételével javaslatokat készít egy legfeljebb öt évig működő amerikai-szovjet-kínai gyámságra; megegyeztek az északi és a déli országrészt egyaránt érintő sürgős kérdéseket megvitató konferencia összehívásában is. A két országrészben megindult ellentétes irányú politikai erjedés már a moszkvai konferencia idején akadályozta a két országrész közeledését. 1945 októberében hazatért az ultrakonzervatív nézeteket valló Li Szin-man (Syngmán Rhee) amerikai emigrációjából, s dél-koreai kormány felállítását sürgette. Az északi országrészben kommunista vezetésű rendszer létesült. Ezek a fejlemények akadályozták a Moszkvában létrehozottnak vélt egyetértés továbbfejlesztését.

A szovjet csapatok iráni jelenléte volt az egyetlen moszkvai vitakérdés, amelyben nem született egyetértés. Egy 1942. januári angol-szovjet-iráni megállapodás értelmében London és Moszkva kötelezte magát csapatai kivonására Iránból legkésőbb a németekkel és szövetségeseikkel vívott harcot követő hat hónap múlva. A Három Nagy 1943. január 1-jén Teheránban nyilatkozatban szögezte le, hogy meg kell őrizni Irán független-

ségét, szuverenitását és területi épségét. Harriman amerikai nagykövet a moszkvai értekezlet előtt közölte Molotovval, hogy bár a Szovjetunió csak 1946. március 1-ig lenne köteles kivonni csapatait Iránból, nem kellene várni a határidőig. Clar-Kerr brit nagykövet 1945. december 28-án tiltakozott Molotovnál a szovjet katonai egységek iráni jelenléte ellen. Az amerikai és a brit jegyzékekre adott szovjet válasz elutasító volt. Moszkva nem látta indokoltnak a csapatkivonás időpontjának előrehozatalát, másrészt kétségbe vonta, hogy a szovjet csapatok akadályoznák az észak-iráni régióba küldött iráni katonai egységek rendcsináló tevékenységét, s kilátásba helyezte további csapatok küldését a régióba a szovjet helyőrségek biztonságának megőrzése végett. Amerikai és brit részről indokoltnak látták az észak-iráni régió szovjet annektálásának gyanúját, sőt teheráni ellenkormány felállítására irányuló moszkvai elképzelések körvonalazódását látták, valamint azt, hogy Moszkva a Perzsa-öbölíg kívánja kiterjeszteni befolyási övezetét és új szerződést kényszerít a török kormányzatra. A moszkvai konferenciára készített State Department-dokumentumok komor képet festettek az iráni, török és iraki függetlenséget fenyegető szovjet veszélyről. Byrnes ígéretet kért Sztálintól a szovjet csapatok kivonására, egyszersmind iráni panaszt helyezett kilátásba a Biztonsági Tanácsban, amelyet az Egyesült Államok támogatna. Be kellett érnie azzal a közléssel, hogy a Szovjetunióval szemben ellenségesen viselkedő Irán területéről támadás indulhat a bakui olajmezők ellen, a szovjet csapatok nem avatkoznak az észak-iráni fejleményekbe, de Moszkva nem tűrheti további iráni csapatok küldését a régióba. Bevin London aggályairól tájékoztatta Sztálint, annexiós törekvéseket tett szavá, amelyek a dél-iráni brit olajtulajdont, az indiai és a Távol-Kelet felé vezető útvonalakat fenyegetnék. Bevin a Byrnesnek küldött információval lényegileg azonos szovjet választ kapott. A moszkvai külügyminiszteri konferencia határozatai között nem szerepelt az iráni problematika. A megállapodások tanulmányozója a későbbi fejlemények ismeretében arra a következtetésre juthat, hogy Moszkva indokolhatatlanul merev magatartást tanúsított e kérdés-komplexum kapcsán is. Az Iránban állomásozó szovjet csapatok kivonására megállapított határidő még nem járt le a konferencia időpontjában, de közölni lehetett volna a két nyugati külügyminiszterrel, hogy Moszkva eleget tesz vállalt kötelezettségének. Egy ilyen közlés összhangban lett volna a Három Nagy 1943. januári teheráni nyilatkozatával. Az észak-iráni régióval kapcsolatos szovjet kijelentések nem hatottak meggyőzően, sőt alátámasztották Washington és London gyanakvásait. A moszkvai szándékok mozaikját összeállítani próbáló amerikai és angol elemzők figyelmét nem kerülte el az észak-iráni Tebrizben meghirdetett, autonómiát követelő program. Az Irán-problematika tanulmányozói rámutattak, hogy Moszkva már 1945. márciusban felmondta az 1925. évi szovjet-török semlegességi és megnevetámadási egyezményt, új szerződést előíró tárgyalásokat javasolt, majd júniusban felvetette, hogy az új tárgyalások terjedjenek ki az 1936-os montreux-i fekete-tengeri szorosokról szóló egyezmény felülvizsgálatára is. Nem volt nehéz összefüggést feltételezni az iráni fejlemények és a török kormány irányában kifejtett szovjet diplomáciai aktivitás között.

Ami a kölcsönbérleti szállításokkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos, kategorikusan fogalmazott elnöki feljegyzésben tükröződő indulatokat illeti, Truman aligha vette számba a bonyolult témakör valamennyi összefüggését. („Kényszeríteni kell Oroszországot a kölcsönbérleti tartozások rendezésére.”) Amerikai számítások szerint az Egyesült Államok mintegy 46 milliárd dollár értékben teljesített szállításokat és szolgáltatásokat a világháború folyamán az antifasiszta harcot vívó országoknak; ebből az összértékből 11 milliárd dollárra rúgott a szovjet rendeltetésű küldemények értéke. A wa-

shingtoni kormányzat az 1941. március 11-i kölcsönbérleti törvény koncepciójában összekapcsolta a kölcsönbérlet elszámolását az Egyesült Államok háború utáni kereskedelempolitikájában érvényesítendő elvek és módszerek elfogadtatásával. A törvény végrehajtását szabályozó 1942. február 23-i amerikai–angol megállapodás (az ún. Master Agreement) híressé vált VII. cikke a következőképpen fogalmazott: „Azon ellenszolgáltatás módozatait és feltételeit, amelyet az Egyesült Királyság kormánya az 1941. március 11-i törvény alapján kapott segítség fejében az Egyesült Államoknak nyújtani fog, akként kell megállapítani, hogy ne gátolják a két ország közti kereskedelmet...” Washington értelemszerűen kiterjesztette ezt az elvet a többi kölcsönbérletben részesített kormányra is. E rendelkezés azt jelentette, hogy a kölcsönbérleti tartozások elszámolásakor nem szabad olyan terhet róni az adós kormányokra, amely következtében az adósok korlátozni kényszerülnének amerikai áruk importját, erőltetnék az amerikai piacra irányuló exportjukat, nehezzé vagy lehetetlenné válna közreműködésük a multilaterális világkereskedelem megteremtésében. Más szavakkal kifejezve: méltányos feltételeket kell szabni az adós országoknak, amelyek kötelesek hozzájárulni az 1930-as években megalapozott és a világháború alatt továbbfejlesztett amerikai koncepció – az „új szabadkereskedelem” – világméretű elterjesztéséhez, kötelezni magukat a nemzetközi áru- és fizetési kapcsolatokat béklyózó akadályrendszer lebontásának elősegítésére, az amerikai értelmezésű diszkriminációmentesség princípiumának és gyakorlatának elfogadására és érvényre juttatására. A washingtoni kormányzat a fő adós brit kormánynak alacsony kamatozású, hosszú lejáratú (50 éves) hitelt nyújtott az 1945. december 6-i megállapodásban. London eredetileg 6 milliárd dollár hitelt kért, hosszas alkudozás után 3,75 milliárd dollár hitelt kapott, ezen túlmenően 650 millió dollárra rúgó hitelben részesült a kölcsönbérleti tartozások elszámolására. A brit kormány kötelezte magát a világháború kitörésekor átválthatatlanná tett font sterling konvertálására dollárra a megállapodás hatályba lépésétől számított egy éven belül, hozzájárult az amerikai áruk importját nehezítő hátrányos megkülönböztetések megszüntetéséhez 1946. december 31-ig, s a világháború alatt hatalmasra duzzadt fontadósságok dollárra történő konverziójának módozataihoz, állást foglalt a Bretton Woods-i intézményekhez való csatlakozás és a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának munkálataiban való közreműködés mellett. Washington külön hitelt nyújtott tehát a kölcsönbérlet elszámolására, a hosszú lejáratú hitellel jelentős (ám a szükséglethez képest viszonylag kevés) segítséget adott Angliának, de az egyéb kötelezettségek vállalása beláthatatlan konzekvenciákat jelzett. A szovjet kormány precedensként fogta fel az Angliával kötött amerikai megállapodást. Számítania kellett arra, hogy ha újjáépítési kölcsönt akar kapni Amerikától, akkor hasonló kötelezettségek vállalására kényszerül: rendezi a kölcsönbérleti tartozásokat, egyetért az amerikai értelmezésű diszkriminációmentesség elvével és gyakorlatával, s közreműködik a multilaterális kereskedelmi és fizetési rendszer kialakítását célzó tárgyalásokban. Várható volt, hogy Washington rövidesen benyújtja a számlát és konkrét kötelezettségek vállalását szorgalmazza. Moszkva 6 milliárd dolláros hiteligényt jelentett be, Morgenthau pénzügyminiszter támogatta az igényt. Az elnök halála előtt kiéleződő amerikai–szovjet ellentétek gátolták a hiteligény konkretizálására irányuló megbeszélések megindítását. Az ügy megrekedt. Byrnes szókimondó feljegyzése megvilágítja a háttérben megbújó intenciókat. A szovjet igényt tartalmazó aktákat az „Elfeledett iratok” közé rakatta a külügyminiszter. A moszkvai külügyminiszteri értekezlet után Sztálin megbeszélést folytatott Harrimannel, s utalt a kölcsönigényre. Az amerikai reagálás nem volt kedvező. Harriman jelezte, hogy Washington egyidejűleg kíván tárgyalni a kölcsönbérleti

tartozásokról és a Szovjetunióval lehetséges gazdasági együttműködés kérdéseiről, s értesítésre adta, hogy a két ország közti ellentétek nem segítik elő a tárgyalásokat. Sztálin együttműködést emlegetett, de közölte, hogy a tudomására jutott angol feltételek elfogadhatatlanok. A brit kormánnyal szemben érvényesített kötelezettségek szovjet variációjára célzott. Sztálin szavai a kölcsönigényhez kapcsolódó amerikai koncepció – tehát a kölcsönbérleti tartozás rendezése, a Bretton Woods-i intézményekhez való szovjet csatlakozás és a multilaterális kereskedelempolitika aktív szovjet támogatása – elutasítását jelentették. Az angol minta szovjet változatának programja lényegileg megbukott, mielőtt még érdemi vitákra sor kerülhetett volna. Sztálin figyelmen kívül hagyta, hogy Bretton Woodsban a szovjet delegátus parafálta a Valutaalap és a Világbank alapító okmányait, s elhárította a nemzetközi kereskedelempolitikai tárgyalásokon való részvételt (amely a napjainkban világméretben funkcionáló GATT megalapozásához vezetett). Nem rendezte a kölcsönbérleti tartozások ügyét, a szovjet kölcsönigény tehát nem került az aktív intézkedéseket igénylő ügyek közé. A kör bezárult. Korunk megváltozott nemzetközi klímájában indokolt a kérdés: nem lett volna-e helyesebb keresni a kompromisszum lehetőségeit, tárgyalni a kölcsönfeltételekről, felülvizsgálni a Bretton Woods-i intézményekhez való csatlakozást elutasító döntést, részt venni a nemzetközi kereskedelempolitikai tárgyalásokon, vállalva az alkudozás terheit? A moszkvai politikai intranzigencia és az autark gazdaságpolitika annak idején kizárta ezt a megközelítést, s a hidegháború szelének eljövételét érzékeltette.

A mindinkább terjedő gyanakvás atmoszférájáról tanúskodik Leahy admirális – Roosevelt egyik közvetlen beosztottja volt – 1945. december 26-i és 28-i naplójegyzete, miszerint a moszkvai konferencia kommunikéje „megbékítési dokumentum, amely mindent megad a szovjetnek, semmit nem őriz meg Amerikának... Byrnes nem volt immunis a State Department kommunisztikus beállítottságú tanácsadóival szemben”. Az idézetet közlő Herbert Feis „From Trust to Terror. The Onset of the Cold War, 1945–1950” című munkájában józanul megjegyzi: mindez pusztán feltevés, de figyelmeztet, hogy az előjogaira kényes elnök fogékony volt Leahy kritikái iránt, és a befolyásos szenátorok gyanakvásait sem hallgatta közömbösen. Az előzőekben vázoltak arról tanúskodnak, hogy Byrnes céltudatosan és találékonyan képviselte a hivatalos álláspontot, tevékenysége nem szolgáltatott okot a rövidesen jelszóvá előléptetett vádra, hogy ti. „puha a kommunizmussal szemben”. Ám ezekben az években egyre kevésbé lehetett védekezni az effajta vádakkal szemben, s az elnöki ún. lojalitási-biztonsági program első sorban a State Departmentet vette célba.

A külügyminiszterek moszkvai konferenciáján már nem érvényesültek az amerikai attitűdöt Potsdamban befolyásoló megfontolások. Mind tudatosabban mutatkozott meg a Fehér Ház azon törekvése, hogy a moszkvai konferencián létrejött megállapodásokban a formálódó ún. hajthatatlansági politika érvényesüljön. Ez tükröződött az atomenergiát ellenőrző bizottság felállítására vonatkozó javaslatban. A Japánnal kapcsolatos megállapodás kidolgozásánál Byrnes gondoskodott arról, hogy a japán megszállási politika a Fehér Ház intenciói szerint valósuljon meg. A Kína ügyében elfogadott megállapodás is egybevágott az amerikai aspirációkkal, noha a Marshall-küldetés következményei jelezték, hogy ingatag alapokon nyugszik a washingtoni koncepció. Korea az adott időpontban mellékkérdés volt; ám a megállapodással kapcsolatos szkepszis mind amerikai, mind szovjet részről indokolt lehetett. A román és bolgár állapotok vitájánál nem volt kétséges, hogy az Egyesült Államok és Anglia kormányai nem mondanak le a kelet-európai fejlemények befolyásolásáról, bár pozícióik gyengesége kézzelfogható volt.

Az elnöki feljegyzés summája – „elegenden van a szovjetek babusgatásából” – Truman leplezetlen, nyers indulatkitörése volt. Háromnegyed éves elnöki tapasztalatait foglalta össze. A potsdami tárgyaláskor lenyelt sztálini lekicsinylő hanghordozás, a szovjet követelések kényszerű tudomásulvétele, a befejezett tények megalázó elviselése miatti harag gomolygott a kurta mondatban. Sztálin fölényes tényismeretével nem vehette fel a versenyt az elnök. A roosevelti örökség gyors megemésztése óriási erőfeszítéseket követelt tőle; szívós akarattal tanulmányozott irathalmazokat, konzultált Rooseveltt közvetlen munkatársaival és katonai vezetőkkel. Erőfeszítései nem eredményezték a remélt sikert. A potsdami tárgyalások mérlege Truman megítélésében túlnyomóan a meghátrálás jeleit mutatta, legalábbis Európát illetően, márpedig ez volt a fő tét. A gyors mérleg kevésbé vette figyelembe az amerikai álláspont érvényre juttatásának eredményeit a kulcskérdések számító német jóvátételi problematikánál, holott ez fontos fegyvernek ígérkezett a jövő formálásánál. A szovjet intranzigencia félretétette Truman javaslatát; a kelet-európai szovjet hegemonia áttörése mindinkább merő illúciónak bizonyult Washingtonban és Londonban; a szovjet háborús tartozások ügye holtpontra jutott, a Nyugat fenyegetettsége reális veszéllyé nőtt a trumani gondolkodásban – a hajthatatlanság ábrándja az ellenkezőjébe csapott át: a szovjetek „babusgatásába”. Az 1945. végi feljegyzés summája a formálódó hidegháború irányába mutatott. Az 1947-es esztendő hozta meg a Washingtonban követendőnek ítélt politika kinyilvánítására alkalmas fejleményeket. Az elvetett állítólagos „babusgatás” helyét az amerikai irányvonal intranzigenciája vette át.

Az iráni fejlemények kielégítették a „vasököl”-fenyegetést hangoztató Trumant. Az iráni kormány 1946 januárjában panaszt emelt a szovjet csapatok iráni jelenléte ellen a Biztonsági Tanácsnál, az amerikai küldött támogatta a panaszt. A BT jelentést kért a szovjet–iráni tárgyalásokról. Hír érkezett az iráni miniszterelnök moszkvai megbeszéléseiről, melyek során 51 százalékos szovjet részvénytulajdonnal működő szovjet–iráni olajtársaság alakítását irányozták elő. Az ellentmondásokkal tarkított kontroverzia mozgásterét a következők voltak: a sajtó szerint a szovjet csapatok 25 mérföldre álltak Teherántól; Truman amerikai–szovjet háború lehetőségéről tájékoztatta Harrimant; a tengerészeti minisztérium egy hadihajót irányított Isztambulba az amerikai flotta erejének demonstrálása végett; Moszkva tájékoztatta az ENSZ-főtitkárt, hogy a már megkezdett csapatkivonás hat hét alatt lezárul; Teherán április 15-én visszavonta panaszát, de a BT amerikai–angol ösztönzésre csak május 22-én vette le napirendjéről az ügyet, miután az iráni nagykövet jelentette, hogy már nincsenek szovjet egységek Észak-Iránban. 1946 végén az iráni hadsereg elfojtotta a szeparatista mozgalmat a régióban; a Medzslisz amerikai bátorítással elutasította a szovjet–iráni olajszerződés ratifikálását. A huzavona fokozta a nemzetközi közvélemény gyanakvását a szovjet külpolitikával szemben; a szeparatista törekvések támogatását és az iráni területi integritás megsértését írta Moszkva terhére. A késedelmesen, de végrehajtott csapatkivonás, az iráni panasz eredményes támogatása az ENSZ fórumán, az iráni–szovjet olajszerződés ratifikálásának elutasítása arról győzte meg Trumant, hogy Moszkva meghátrál, mihelyt erőt tapasztal. A szovjet pozíció viszonylagos gyengülését nem ellensúlyozta Moszkva bejelentése a Biztonsági Tanácsban Hollandia indonéziai beavatkozása és Anglia görögországi katonai jelenléte ellen. Nyilvánvaló volt, hogy a protestálást ellenlépésnek szánta Moszkva, de nem támaszkodhatott erkölcsi alapra.

Jegyzetek

- 1 James F. Byrnes egykori szenátor, majd a Legfelső Bíróság tagja Roosevelttel egyik legközvetlenebb munkatársa volt. A háború alatt egy gazdasági stabilizációs hivatal vezetője volt, majd a háborús mozgósítási hivatalt irányította. Gyors intézkedéseiről, önállóságáról volt ismert. Az 1944-es elnökválasztást megelőzően egyike volt az alelnökjelölteknek, számított a posztra, de Roosevelttel végül a kevésbé ismert Harry Truman szenátor mellett döntött, indokait nem közölte. A gyors elnöki döntés alig rejtett szembenállást eredményezett Byrnes és Truman között. Roosevelttel halála után Truman Byrnest jelölte Stettinius külügyminiszter utódának; a közismert és Roosevelttel helyetteseként számontartott Byrnest feltehetően kárpótolni kívánta az 1944-es rivalizálás miatt. Gesztusa ellenére ismételtelen burkolt ellenszenvvel viseltetett Byrnes akcióival szemben.
- 2 Az atompolitika kérdéskomplexumára l. *Láng Imre*: Atommonopólium vagy atomfegyver-tilalom, 1945–1946. – Világtörténet, 1992. ősz–tél, 70–79.
- 3 1945. július–augusztusban szovjet–kínai előkészítő tárgyalások folytak Moszkvában a szovjet feltételek tisztázása végett. Megegyezés jött létre Külső-Mongólia függetlenségéről, ha népszavazás így dönt. Sztálin fokozta Port Arthur és Dairen kikötőkkel, a kelet-kínai és a dél-mandzsuriai vasúttal kapcsolatos korábbi követeléseit. A két vasutat szovjet tulajdonként, szovjet vezetéssel kívánta működtetni. Feltette Dairen és Port Arthur szovjet ellenőrzés alá vonását. Feltételei értelmében az előbbi minden nemzet használhatná, igazgatását szovjet állampolgár elnöklete alatt szovjet–kínai tanács látná el; az utóbbi közvetlen szovjet ellenőrzés alá kerülne, támaszpontjait szovjet és kínai egységek vennék igénybe; a szovjet ellenőrzés alatti katonai övezet mind Port Arthurt, mind Dairent magában foglalná. Washington diplomáciai úton tartotta a kapcsolatot a kínai delegációval. Sztálin részben elfogadta a kínai kompromisszumos javaslatokat, követeléseit zömét érvényesítette a szerződésben.

Irodalom

- Byrnes, James F.*: Speaking Frankly. New York, 1947.
Uő.: All in one Lifetime. New York, 1958.
Truman, Harry S.: Memoirs 1–2. Garden City, 1955–1956.
Feis, Herbert: From Trust to Terror. The Onset of the Cold War. New York, 1973.
Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1966.
Uő.: Nemzetközi szerződések 1945–1982. Budapest, 1985.
Zsigmond László (szerk.): Szöveggyűjtemény. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955. Budapest, 1971.
 Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1969.
Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években. Budapest, 1970.
Láng Imre: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája. A New Deal és az „új semlegesség” évei. 1933–1939. Budapest, 1989.
Vandenberg, Arthur R.: The Private Papers of Senator Vandenberg. Boston, 1952.
Pratt, Julius W.: A History of United States Foreign Policy. New York, 1955.
Donovan, Robert J.: Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman 1945–1948. New York, 1977.
McCoy, Donald R.: The Presidency of Harry S. Truman. Kansas, 1984.

A MAGYAROK HAZATELEPÜLÉSE AUSZTRIA BRIT ÖVEZETÉBŐL (1945–1947)

A szövetséges nagyhatalmak hadseregei a második világháború végén Ausztriában több mint másfélmillió nem helyi illetőségű személyt találtak. A legkülönbébb eredetű és összetételű polgári menekültek között a hatszázezres lélekszámú németseget – „népi németek” és „birodalmi németek” együttesen – nagyságrendben az olaszok és a magyarok követték (113–113 ezer fő).¹ Mint ismeretes, a „népi német” vagy „Volksdeutsch (VD)” kifejezést a különféle, korábban kelet-európai illetőségű német menekültek gyűjtőfogalmaként használták; míg a „birodalmi német” terminus a Németországhoz csatolt területekre – így Ausztriába is – az 1939. január 1-jei német határokon belülről átköltözött személyeket jelölte. Az összetett menekültkérdés kezelésére – amely kezdetben a volt ellenséges katonatömegek leszerelésének és hazatelepítésének a feladatát is magában foglalta – a szövetséges hatalmak nem egyformán készültek fel.

A *szojjet* egységparancsnokságoknak egy felsőbb rendelkezés értelmében minden menekültcsoportosulást – ha kellett, erőszakkal – fel kellett számolniuk, illetve már kialakulásukat is meg kellett előzniük. Függetlenül az illető csoport származásától (barát vagy volt ellenség) és összetételétől (egyes személyek vagy családok) a menekülteket a legrövidebb időn belül elindították azon ország irányába, amelyből származtak, illetve intézkedtek más, nyugati övezetekbe történő átszállításukról.² A *szojjet* övezetben ezért a többihez viszonyítva sokkal kevesebb menekült tartózkodott, illetve viszonylag magas volt a helyi társadalomba a kényszer hatására gyorsan beilleszkedők aránya.³

A *franciák* menekültekkel kapcsolatos magatartása az angolszászok koncepciójához állt közelebb. A *brit* és az *amerikai* katonai igazgatás „Displaced Person”-ként (DP) jelölt minden zónájában talált menekültet, aki kikerült normális élet- és lakókörnyezetéből – ország, társadalom, foglalkozás, nyelv –, s ebben az értelemben „máshová kerülté”, „áthelyeződötté” („displaced”) vált. S bár a menekültek jelentékeny része korábbi ellenséges országok állampolgára – német, magyar, olasz – volt, technikailag a katonaságnak ugyanolyan problémát jelentettek, mint a szövetségesek menekültjei, hiszen sem hadifogolynak, sem pedig kollaboránsnak nem számítottak. Ezért katonai szempontból a DP – a továbbiakban: „dípi” – kategóriának nem volt jogi differenciáló vagy diszkrimináló tartalma. A milliós nagyságrendű menekülttömeg ellátásának a nehézségei az angolszászok számára régóta érlelődő kihívást jelentettek.⁴

A menekültkérdés szervezeti kezelésére az Egyesült Nemzetek már 1943-ban létrehozták segélyezési és újjáépítési szervezetüket, az UNRRA-t (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA). A szervezetre bízta a felszabadított területek lakosságának az anyagi támogatását éppúgy, mint a fellelt „dípi” gyors repatriálását a szövetséges hadseregekkel együttműködve.⁵

A nyugati szövetségesek meghatározása szerint a „dípi” Ausztriában azokat a nem osztrák illetőségű személyeket jelentette, akik a háború következtében kerültek oda, s ugyan vissza kívántak térni anyaországukba, de segítség nélkül ezt megtenni nem tudták. A szövetségesek e korai tervezete négy kategóriába sorolta őket:

1. Az Egyesült Nemzetek állampolgárai; 2. a háborúban velük szövetséges és a semleges országok polgárai; 3. az ellenséges és a volt ellenséges államok polgárai; 4. s végül: a hontalanok.

Minden szövetséges „dípi”, valamint a további három kategóriából azok, akik vagy a diktatúrák áldozatainak számítottak, vagy lojalitásuk az Egyesült Nemzetek ügye iránt megállapítható volt, az UNRRA gondoskodásába kerültek. A legnagyobb csoport, amelyik ennek megfelelően kedvezményezett lett, a koncentrációs táborok felszabadított zsidó népessége volt. Az UNRRA-segélyből amerikai kezdeményezésre – az angol szándékokkal szemben – kizárt legnagyobb csoportot a német anyanyelvű menekültek adták. A több mint négyszázezer „népi német” és kb. kétszázezer „birodalmi német” személyről, miként a többi UNRRA-mandátum alá nem eső csoportról, közöttük a magyarokról, az osztrák hatóságoknak kellett gondoskodniuk.⁶

Hétköznapi értelemben – s ez a katonai, valamint a politikai értelmezés mellett a harmadik felfogás – „dípi”-n a helyi lakosság azokat értette, akik a szövetséges katonai hatóságok, illetve az UNRRA által fenntartott táborokban éltek, származásuk a győztes szövetségesekhez kötődött, s különféle támogatásokban részesültek. E légerek lakói arra emlékeztették az osztrákokat, hogy legyőzött ország lakói, akik nem urak a saját házukban. Az ellenszenv azonban – többek között a szövetségesek katonai jelenléte miatt – nem válhatott konkrét atrocitásokká. Ezzel szemben azok a külföldiek, akik zömmel nem táborokban éltek, s rendszeresen munkába jártak – pl. a német menekültek és a magyarok többsége – jó viszonyban voltak a helyi lakossággal.⁷

A britek és az amerikaiak egy rugalmas, az adott megszállási övezet viszonyainak megfelelő, vertikálisan is kiépített szervezetet alakítottak ki a menekültekkel kapcsolatos tanácsadó és végrehajtó feladatok ellátására. Ezek a speciálisan kiképzett tiszttek, katonák, valamint tisztviselők azonban 1945 tavaszán, a harcok befejezését követően még nem voltak döntési pozícióban. Amikor a szovjetek, részben már a német kapituláció előtt, az osztrák kormányzattal együttműködve befolyási területükön megkezdték a „dípi”-probléma gyors megoldását, a menekültcsoportosulások felszámolását, az angol–amerikai elképzelések még távol álltak a gyakorlati megvalósítástól. Sőt, egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a kihívás méretei használhatatlanná teszik az előzetes menekültügyi elképzeléseket.⁸

A britek Karintiában és Nyugat-Stájerországban több mint kétszázezer „dípi”-t találtak. Figyelmüket azonban kezdetben a magukat megadó, volt ellenséges katonai egységek leszerelése és ellenőrzés kötötte le. Közben folyamatosan kísértett egy fegyveres konfliktus lehetősége Jugoszláviával. Az új jugoszláv vezetés kész tények elé kívánta állítani a briteket Trieszt és környékének gyors katonai megszállásával. A nyugatiak azonban nem kívánták azzal megterhelni leendő jó kapcsolataikat Olaszországgal, hogy a tisztán olasz népességet területet átengedik. A kisebb konfliktusok komolyabb összezapássá válását végül Titóék meghátrálása akadályozta meg.

A volt ellenséges egységek személyi állományát internálták, hadifogolytáborokba gyűjtötték. A harci cselekmények befejezését követően azonban – némi fáziskéséssel a civilekhez képest – igyekeztek tőlük is mihamarabb megszabadulni. A hadifogolytáborok felszámolását követően a menekültgondozást végző szervek számára elmosódtak a különbségek. (Voltak persze, akik – pl. ruhacserével – eleve kikerülték a hadifogságot és sikerrel vegyültek el a civilek között.) A német, s a velük szövetséges horvát, kozák és magyar katonák száma meghaladta a 250 ezret. Így a 200 ezer polgári menekülttel együtt 1945 még háborús viszonyai között csaknem félmillió ember gyűlt össze egy föld-

rajzilag kis területen. Akkor és ott ez a britek szerint megoldhatatlan élelmezési és elszállásolási problémát jelentett.⁹

Az angolok a konfliktusra lényegében a szovjet logika szerint válaszoltak. Több mint 46 ezer kozákot és 11 ezer polgári kísérőjüket, 160 ezer horvát katonát és civilt, valamint szlovén nemzetőrt – akik valamennyien a németekkel szövetségben harcoltak – 1945 májusában kényszerrel hazatelepítettek a Szovjetunióba, illetve Jugoszláviába! Ez közülük sokaknak a biztos halált jelentette. E kényszerintézkedések morális érvekkel, hipotézisekkel és spekulációkkal terhelt vitája a történészek, a túlélő érintettek és utódaik között a mai napig tart. Pragmatikusan tekintve azonban kétségtelen tény, hogy a 200 ezer személy elszállítása jelentősen csökkentette a brit zóna ellátási nehézségeit.¹⁰

A kényszerrepatriálás gondolata, mint utolsó lehetséges eszköze a súlyos problémák megoldására, a fenti akció után is megmaradt a brit katonai igazgatás elgondolásaiban. 1945 nyaratól a zónába érkező zsidó menekülteket éppúgy erőszakkal kívánták továbbtelepíteni, mint egyéb olyan „dípi”-csoportokat, amelyek vonakodtak eleget tenni az önkéntes hazatérésnek. Richard McCreery tábornok, Ausztria legfelsőbb brit parancsnoka 1945. november 24-én azt a javaslatot tette az UNRRA-nak, hogy „minden magyart, román és »csökönyös szovjetet« kényszer alkalmazásával repatriálni kell”.¹¹

A magyar menekültek regisztrálását, egyáltalán az elérhetőségüket jelentős mértékben befolyásolta az a tény, hogy számarányukhoz képest csekély mértékben éltek a szövetségesek által fenntartott táborokban. A lengyelek például a győztes szövetségesekhez tartoztak, UNRRA-mandátum alá estek, és ennek következtében a szövetséges nagyhatalmak táboraiban folyamatos támogatásban részesültek. Ezzel szemben a magyaroknak mint egykori ellenséges állam polgárainak jóval kevesebb esélyük volt biztos támogatáshoz jutni. Emellett voltak közöttük korábbi katonák is, akik igyekeztek elvegyülni a polgári menekültek tömegében.¹² Amíg a lengyelek esetében a lágerben lakók és az azon kívül élők közötti arány 1:1 volt, addig a magyaroknál ugyanez megközelítette az 1:4-et.¹³ A britek ennek ellenére 1946 elején megkísérelték utolérni a volt katonákat, s elkülöníteni őket a polgári menekültektől. A terv azonban korán elveszítette aktualitását, mert a magyar menekültek tömegesen áramlottak haza. A magyar népidemokrácia egy eleddig nem emlegetett előnyéről lehet itt szó. Szemben a délszlávok hazájával Magyarországon nem vezettek be közvetlenül a háború után proletárdiktatúrát. Így a magyar menekültek körében sokkal kevésbé hatott az új rendszerrel szembeni félelem. 1946 nyarára a magyar menekültek több mint négy ötöde elhagyta Ausztria brit övezetét.¹⁴

Az angol zóna kritikus ellátási helyzetét tehát a kényszerrepatriálások mellett a gyors, önkéntes hazatérések is enyhítették. 1945. májusi, sokak számára meglepetésszerűen gyors „eltűnésükkel” az olaszok kezdték meg a sort. A nyugat-európaiak hazatérése a szállítási nehézségek ellenére általában gyorsan befejeződött. Bonyolultabb volt a kelet-európai menekültek hazatérése a szovjet zónán keresztül. Szállítási eszközöket az oroszok csak a saját visszatérőiknek bocsátottak rendelkezésre, az Ausztria nyugati övezeteiből hazatérni kívánó magyaroknak többek között ezért nemigen maradt egyéb lehetőségük, mint kocsin, vagy akár gyalog elindulni. Többségük az olaszokkal csaknem egyidejűleg már 1945 júniusától ezt is tette.¹⁵

A brit katonai és polgári szervezetek 1945 közepén létrehozták magyar társszervezeteiket. A magyarok közvetlen segélyezését a hadifogoly- és „dípi”-részlegek (prisoners of war and displaced persons divisions), illetve a Brit Vöröskereszt (British Red Cross – BRC) a Magyar Vöröskeresztre bízta.¹⁶ A Magyar Vöröskeresztnek a brit övezetben

három irodája volt: Grazban, Klagenfurtban és Villachban. A segélyállomások számát, elhelyezkedését és feladatait a hazatérők száma, összetétele és a hazatérés útirányai szabták meg. A brit zóna tengelyében húzódó Feffernitz–Villach–Klagenfurt–Graz–Großwilersdorf útvonalon számos angol ellátású segélyhely várta a közúton vagy szerelvényen hazafelé igyekvő magyarokat. Amennyiben az átutazók száma ezt szükségessé tette, igyekeztek rugalmasan alkalmazkodni az igényekhez.¹⁷

A brit támogatást mutatja például a dornhofeni kórház felszerelése (Villach közelében). A rosszul táplált, gyakran beteg menekültek olykor éppen állapotuk miatt voltak képtelenek hazaindulni. Támogatásukra a BRC kórházat bocsátott a Magyar Vöröskereszt rendelkezésére. Az intézmény bezárásáig zömmel brit igazgatás alatt működött. A Villach melletti Feffernitzben a brit szervezetek több ezer személyes magyar tábort létesítettek. E közösségben magyar általános- és középiskolai oktatás folyt; még szintársulatót is működtetett a Brit–Magyar Társaság. A karintiai tartományi szerveknek viszont nem állt érdekében a brit–magyar kapcsolatok virágzása. Attól tartottak, hogy az angol támogatás többeket a helyben maradásra, illetve a kivándorlási lehetőség szintén Ausztriát terhelő kivárására sarkall.¹⁸

Az ENSZ közgyűlése 1946 februárjában elvi döntést hozott arról, hogy a még Európában található „dípi”-ket nem repatriálják kényszerrel.¹⁹ Az év tavaszától az angol kormány – az osztrák szövetségi kancellári hivatal egy 1946. május 3-i levele szerint – arra törekedett, hogy minden magyar hadifogoly és polgári menekült hazakerüljön Magyarországra. Bár minden magyart haza kívántak segíteni, az illetékes részlegeknek azt az utasítást adták, hogy erőszakos eszközöket nem használhatnak a repatriálás során.²⁰

1946. március 1-jén a helyi osztrák tartományi igazgatás átvette a britektől a dornhofeni magyar kórházat. A gyógyszerellátás beszüntetése, a betegek étkezési fejadagjának drasztikus csökkentése miatt az intézmény működése gyorsan ellehetetlenült. Három hónap múlva, 1946. május végén már nem is okozott nagyobb konfliktust a bezárása.²¹ Nehezebb feladat volt a még nagyszámú többi magyar menekült hazatelepítése, a feffernitzi tábor felszámolása. A megváltozott angol álláspont következtében szigorúbb rendszabályok alkalmazására nem maradt esély. Egyéb lehetősége nemigen maradt a szuverenitásában korlátozott osztrák igazgatásnak, mint a folyamatos propaganda és a szívós meggyőzési kísérletek.²²

Igyekeztek tudatosítani a magyar menekültek körében, hogy a britek által összeállított közvetlen szerelvények jelentik – Feffernitz és a szovjet zóna, illetve Magyarország között – az utolsó kényelmes és főként ingyenes hazatérési lehetőséget. Mindenkit felszólítottak – azokat is, akik nem kívántak hazatérni –, hogy jelentkezzenek tartózkodási engedélyért a lakóhelyük szerint illetékes polgármesteri hivatalban, illetve rendőrhatalóságnál.²³ A stájer rádióban és újságokban – a nagyobb siker reményében magyarul is – többször „üzentek” maradni szándékozó honfitársainknak, mondván: csak igen kevesen kaphatnak közülük tartózkodási engedélyt.

A felhívások hatására mintegy kétezer magyar nemzetiségű személy (a Stájerországban ekkor tartózkodók 64%-a) folyamodott 1946. november végén tartózkodási engedélyért a grazi rendőrhatalósághoz. A kérelmezők 25%-a (477 személy) kapott pozitív választ, a túlnyomó többség kérését elutasították.²⁴

A többi kelet-közép-európai menekültet is többé-kevésbé hasonló arányban visszatartó határozat mögött az ún. „nem repatriálható” (jugoszláviai, romániai, bulgáriai) németek elhelyezésének, illetve társadalmi integrálásának a kötelezettsége húzódott meg. Ennek megfelelően az osztrák központi szervek arra törekedtek, hogy az ország

munkaerőpiacának a hézagait a következő sorrendben töltsék ki: 1. „népi németek” az említett balkáni országokból; 2. Németországba ugyan repatriálható, de valamely okból mégis visszamaradt „népi németek” Csehszlovákiából és Magyarországról, valamint „birodalmi németek”; s végül 3. az idegen nyelvű külföldiek tömegének a kiválogatásával.²⁵

Amikor az osztrák szövetségi külügyi hivatal vagy a belügyminisztérium képviselői a megfelelő brit szervekkel történt konzultációk után tájékoztatták alsóbb szerveiket a brit megszálló hatalomnak a magyar hadifoglyok és polgári menekültek hazatelepítésével kapcsolatos liberálisabb álláspontjáról, mindig mellékeltek egy kérést: a hírt a helyi hatóságoknak diszkréten kell kezelniük. A szándék világos: a látszatát is el kívánták kerülni annak, hogy az álláspont „túlzott” nyilvánossága bárkit arra a téves következtetésre vezessen, mintha Ausztriának nem volna egyértelmű érdeke a magyar menekültek repatriálása. Megfordítva: a helyi tényezőknek jobban megfelelt, ha a kényszerrepatriálásokról keringő híresztelések és félelmek bizonytalanságban hagyják a hadifoglyokat és menekülteket.²⁶

A Magyar Vöröskereszt 1945 második felében 40 ezer hazatérőt regisztrált az angol övezetben. A szervezet kezdeti nehézségei, viszonylag késői – július végi – megalakulása miatt ennél feltehetően jóval többen repatriáltak. Ehhez képest viszonylag pontosnak tekinthető a Vöröskereszt 1946-os nyilvántartása. Ez a következő adatokat tartalmazza a hazatelepítendőek számáról:

A körzet neve	Az év elején			Az év végén		
	Táborban	Táboron kívül	Együtt	Táborban	Táboron kívül	Együtt
Graz	940	3367	4 307	130	2881	3011
Klagenfurt	998	2520	3 518	221	1680	1901
Villach	4003	961	4 964	1730	727	2457
Összesen:	5941	6848	12 789	2081	5288	7369

Az 1946. eleji adatokat a grazi iroda 2600, a klagenfurti 700, a villachi pedig 500 személlyel toldotta meg arra hivatkozva, hogy körzetükben hozzávetőleg ennyi személyt nem sikerült elérniük. A valamennyiük számára elérhetetlenek számát a brit övezetben 5600 főre taksálták. Így 1946 elején összesen nem 13 ezer – miként a táblázat mutatja –, hanem több mint 22 ezer személlyel kalkuláltak.²⁷

Az 1946. év statisztikájában feltűnő különbség mutatkozik a különböző körzetek között a táborokban, illetve a táboron kívül élő magyar menekültek egymáshoz viszonyított arányaiban. Amíg Grazban és Klagenfurtban a menekültek többsége (a táborban élők hatszorosa, illetve háromszorosa) táboron kívül, a helyi lakosság körében keresett magának menedéket, addig Nyugat-Karintiában ellentétes tendencia érvényesült: háromszor annyian voltak lágerben, mint civil környezetben. Az arányok 1946 végére minden körzetben a táboron kívül élők javára módosultak. Az első két körzetben szinte elfogytak a lágerlakók, de számuk a harmadikban is kevesebb lett az év eleji létszám felénél. Ennek ellenére érthető, hogy az év végén a hazatelepítő akciók egyik fő célpontját még mindig a feffernitzi tábor viszonylag nagy számban együtt élő, könnyen elérhető magyarjai képezték.²⁸

A nyugat-karintiai magyar menekülttáborból induló közvetlen szerelvények jelentették a brit zónából történő hazatérésnek az egyik módját. A repatriálás e lehetőségével 1946 folyamán hat alkalommal éltek az érintettek.

1946. február 8.	1000 személy
1946. április 26.	1100 személy
1946. május 27.	1085 személy
1946. augusztus 2.	1157 személy
1946. szeptember 24.	837 személy
1946. december 17.	800 személy
Összesen	5979 személy

Közel hatezer személy tért tehát haza Magyarországra ezen az útvonalon.²⁹ Bár a szerelvényeket a britek elsősorban a feffernitzzi tábor, illetve a dornhofeni kórház lakóinak a hazaszállítása érdekében állították össze, valószínű, hogy a lehetőséggel mások is éltek. (Ez nyilvánvaló, ha a statisztika végösszegét összevetjük az előző táblázat vonatkozó adataival.) A britek által jól felszerelt vonatokra Bruck an der Murban felszálló stájerországi magyarok éppolyan támogatásban részesültek a BRC részéről, mint Pynrhágón keresztül, Bajorországból kimerülten hazafelé tartó és támogatásra szoruló emberek.

A hazatérés másik módját – nem fontossági sorrendben – a großwilfersdorfi országút jelentette. Ezen a brit zónából folyamatosan, télen is áramlottak haza a menekültek. 1946 folyamán havonta átlagosan öt transzport indult el a csoportok összeállítási bázisáról, a großwilfersdorfi barakktáborból Rábafejez irányába. A szovjet zóna határán fekvő tábor feladata ekkor elsődlegesen az volt, hogy összegyűjtse és felvegye azokat a „dípi”-ket, akik haza kívánnak térni.³⁰

1945. szeptember közepétől 1946 végéig ezen az úton 13 511 személy tért haza Magyarországra. (Vittek magukkal 3600 lovat, 3600 kocsit, 49 szarvasmarhát és 130 személyautót.)³¹ A magyar szempontból igen fontos átkelőhelyet 1945. szeptember 16-a és 1946. május 1-je között a BRC és a „dípi”-szekció Magyar Jóléti Bizottságának kérésére Zichy Júlia grófnő vezette.³²

Az átutazók élelmezéséről és szállásáról a brit 46. divízió (hadosztály) gondoskodott – együttműködve az említett szervezetekkel és tisztségviselővel. A Bajorországból hazafelé tartókat útvonaluk mentén Salzburtól Burgenlandig 14 segélyállomás várta, illetve támogatta. Hónapokon keresztül biztosították a menekülteknek a napi háromszori étkeztést és állataiknak a szükséges takarmányt. A lovak megfelelő fizikai állapotát különösen nagy becsben tartották. A dornhofeni kórházban egészen bezárásáig működött egy „lókarbantartó” részleg. Létrehozásában a támogatási szándék mellett feltehetően szerepet kapott a repatriálás folyamatosságáért érzett aggodalom is: gyenge, beteg lovakkal nem gurultak hazafelé a szekerek...³³

A magyar repatriálás harmadik útja a brit övezetből Bécsen, a fővároson vezetett keresztül. A bécsi Vöröskereszt, a brit „dípi”-részleg és a Magyar Vöröskereszt közös segítségével azok tértek haza így, akik valamilyen okból egyedül, illetve kis csoportokban vágtak neki az útnak. Ezt a módot választották azok, akik nem akartak valamelyik transzporthoz csatlakozni Großwilfersdorfban, vagy éppen belátható időn belül nem indult vasúti szerelvényük Feffernitzből. Ezen az útvonalon az 1946. végi becslés szerint mintegy 150 személy tért haza. A feffernitzzi, a großwilfersdorfi és a bécsi bázisokról hazatértek számának egymáshoz viszonyított arányai tehát – a fenti sorrendnek megfelelően – 40:90:1 volt.³⁴ Az ausztriai szovjet zóna közepéből induló menetrendszerű magyarországi vonatokat a jelek szerint a brit övezetből meglehetősen kevés magyar vette igénybe.

1946 elejétől egyre inkább csökkent a repatriálások üteme. Az 1945-ös becsléshez képest – akkor 40 ezer személyt regisztráltak – a magyarok száma Karintiában és Stájerországban 1946 végére ennek a létszámnak a 20%-ára csökkent. Ha azonban az 1946. eleji adatokhoz – kb. 22 ezer – viszonyítjuk a fogyást, akkor az már 80%-ról 66%-ra „szelődött”. A még mindig a brit övezetben tartózkodó hét és félezer magyar – nézetem szerint – zömmel már nem is kívánt hazatérni.³⁵

A három repatriálási útvonal közül 1946–1947 fordulóját követően a harmadik, a Bécsen keresztül vezető maradt nyitva. A Magyar Vöröskereszt és a Magyar Hazahozatali Kormánybiztosság lelkes akciója 1947 tavaszán több hátráltató tényező miatt nem lehetett igazán eredményes. Nem volt vonzó a hosszú, több meg szállási övezeten átvezető viszontagságos útvonal, a korlátozott áteresztőképesség, valamint a korábbiaknál – és a többi útvonalhoz képest – jóval bonyolultabb adminisztratív kötelezettségek és igazolási procedúra következtében. De nem nyújtott igazi alternatívát azért sem, mert túl későn ajánlották fel a lehetőséget, s a felajánlott kedvezmények már nem állottak arányban a várható hátrányokkal.³⁶

A különböző okokból két éve hazatérni habozó és Ausztria brit övezetében többé-kevésbé támogatott, illetve saját lábukra állt személyek, családok a szigorú igazolási eljárásból okkal olvasták ki a hazai politika számukra negatív változását, megkeményedését. A vonakodást a repatriálás e módjától tovább erősítette, hogy a magukat végre mégis hazatelepülésre elszánókkal fogyó létszámot az otthonról akkor – 1947 tavaszán – nyugatra indulók nemcsak egyszerűen feltöltötték, de egy 1948. februári brit statisztika szerint valamivel növelték is.³⁷ Ehhez képest a mérleg másik serpenyőjében a hazatérés soha le nem becsülhető lehetőségén és a kedvezményes utazási jegyen kívül csak egy-két napi ingyen koszt és kvártély maradt.

1947 tavaszán egyértelművé vált, hogy a menekültprobléma tömeges repatriálással történő megoldása kifulladásra jutott. Más irányokban – főként a kivándorlás felé nyitottan – kellett a migrációs konfliktusok életet tompítani. Formálisan is kifejezte az új tájékozódást az UNRRA tevékenységének 1947. június végi beszüntetése.³⁸ Ugyanakkor zárult le minden egyéb helyi osztrák és magyar szervezeti kísérlet a nyugati övezetekben maradt magyarok hazatelepítésére.

Jegyzetek

- 1 Public Record Office a (továbbiakban: PRO) Fo 1020/2491.
- 2 *Thomas Albrich: Asylland wider Willen. In: Die bevormundete Nation. Österreich und die Alliierten 1945–1948.* (Szerk.) *G. Bischof, J. Leidenfrost.* Haymon-Verlag, 220–221. (Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte. Band 4.).
- 3 *Brunhilde Scheuringer: 30 Jahre danach. Die Eingliederung der volksdeutschen Flüchtlinge und Vertriebenen in Österreich.* Wien, 1983. 29.
- 4 *Albrich: i. m.* 219.
- 5 *Siegfried Beer: Judenbug 1945 – im Spiegel britischer Besatzungsakten.* Judenbug, 1990. 47.
- 6 *Albrich: i. m.* 219.
- 7 Uo. 225.
- 8 Uo. 222.
- 9 Uo.
- 10 Uo. 223.
- 11 Uo.
- 12 PRO Fo 1020/2416.

- 13 PRO Fo 1020/2491.
- 14 Uo.
- 15 Albrich: i. m. 224.
- 16 Stájer Tartományi Levéltár Graz. Tartományi Kormányzati iratok (a továbbiakban: StLA Landesreg.) 9–125 U 2/3 – 1947.
- 17 Uo.
- 18 Különösen a volt magyar politikai elit tagjaitól tartottak, akik a stájer hiányszakmákban nem voltak hasznosíthatók, vélt politikai múltjuk miatt pedig („fasiszta elemek”, „nemkívánatos külföldiek”) Ausztriának külpolitikai teherként jelenthettek, s ráadásul egyáltalán nem kívántak Magyarországra visszatérni. StLA Landesreg. 9 – 125 U Allg. U 2/2 – 1947.
- 19 Scheuringer: i. m. 35.
- 20 StLA Landesreg. 9–125 U 2/1946.
- 21 StLA Landesreg. 9–125 U 2/3 – 1947.
- 22 StLA Landesreg. 9–125 U 9/1 – 1946.
- 23 Uo.
- 24 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. 6/1947.
- 25 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. 4/1947. Schreiben der Landesumsiedlungstelle vom 7. 1. 1947 an die Bezirkshauptmannschaften. – A szövetséges megszálló hatalmak 1946-ban az osztrák kormány tudomására hozták, hogy a Jugoszláviából, Romániából és Bulgáriából származó népi németek a potsdami egyezmények értelmében egyáltalán nem repatriálhatók Németországba, hanem Ausztriában kell maradniuk. (Őket sorolták az ún. „nem repatriálható” kategóriába a korabeli igazgatási szaknyelvben.) 1948 tavaszán, az ország szuverenitásának növekedésével az osztrákok nem haboztak megkérdőjelezni e korábbi brit rendelkezést. A belügyminiszter utasította az alárendelt hatóságokat, hogy a balkáni németeknek sem jár ezentúl automatikusan a tartózkodási engedély hiszen: a) a volksbundisták letelepítését az Ausztriai Szövetséges Ellenőrző Tanács nem szavazta meg; b) a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (IRO) előkészítő bizottsága a nem repatriálható „népi német”-eket is a hatáskörébe vonta, Ausztriát ezzel tehermentesítve. StLA Landesreg. 9–125 U Allg. 1/58 – 1948.
- 26 StLA Landesreg. 9–125 U 2/1946.
- 27 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. U 2/3 – 1947.
- 28 StLA Landesreg. 9–125 U 9/1 – 1946.
- 29 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. U 2/3 – 1947.
- 30 Később, 1949-es felszámolásáig, Großwilfersdorf az orosz–brit demarkációs vonalat átlépett politikai emigránsok első felvevő és ellenőrző állomása lett. *Gabriela Stieber*: Die Gottscheer in Österreich 1945–1955. Integration oder Emigration. Diplomarbeit. Graz, 99–100.
- 31 StLA Landesreg. 9125 U Allg. U 2/3 U 1947.
- 32 Uo.
- 33 Uo.
- 34 Uo.
- 35 Említettük, milyen magas volt azoknak a száma, akik 1946 végén tartózkodási engedélyért folyamodtak a helyi hatóságokhoz. Nagyjából ugyanebben az időben a stájer munkaügyi hivatal kimutatása szerint a tartományban több mint háromezer magyar (3112 személy) állt munkába. StLA Landesreg. 9–125 U Allg. A7/1947.
- 36 StLA Landesreg. 9–125 U Allg. U 2/3 – 1947.
- 37 Neue Zeit, 1948. február 18.
- 38 Stieber: i. m. 37–38.

MAGYAR–SVÉD KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK, 1945–1948

A II. világháború utáni magyar kulturális diplomáciai orientációt meghatározó *legfontosabb szempontok* alapján Magyarország és Svédország között nem feltétlenül kellett volna elmélyült kapcsolatoknak kialakulniuk. Ennek ellenére a két ország széles körű kulturális–tudományos együttműködési formákat teremtett. A jó viszony nem volt előzmény nélküli, mert – többek között – visszavezethető a magyar és a svéd evangélikus egyház évszázados együttműködésére. A kapcsolat építhetett a két háború közötti civil szervezetek, mindenekelőtt a magyarországi népfőiskolák és a svéd népfőiskolák gyümölcsöző viszonyára is. Az 1945 utáni együttműködés támaszkodhatott a Svédországban élő magyar szociáldemokrata emigrációra, valamint a magyar származású tudósokra. A svéd tudománnyal a magyar kutatók kapcsolata több területen is eredményes volt. És már a II. világháború alatt, Svédország semlegessége miatt, a nyugati hatalmakkal való kapcsolattartás végett Magyarországon fontos szerepet kapott a svéd orientáció. Az antifasiszta hatalmakkal való kapcsolattartás mellett a háborús évek során folyamatosan érkezett hazánkba Stockholmból a nyugati irodalom, mindenekelőtt a német emigráns írók művei.¹ Az ország nemzetközi pozícióinak és a magyarság jó hírének javítása érdekében létesült 1942-ben a *Stockholmi Magyar Intézet*. Az intézet az egyetemi Magyar Intézettől függetlenül, de közös irányítás alatt fejtett ki fontos kulturális missziót.

Tudományos együttműködés

A háború után, Magyarország nemzetközi elszigeteltsége idején fontos szerepet kapott a nagy nemzetközi presztízzsel rendelkező skandináv állam a magyar kultúrdiplomáciában. A kapcsolat fontosságát növelte a svéd tudomány nemzetközi rangja és az a tényező, hogy Svédország a Nobel-díj hazája. Magyarországra nézve igen kedvező volt az is, hogy a háború után a svéd szellemi élet, mindenekelőtt a tudomány érdeklődést tanúsított a magyar kutatások iránt.

Passuth László a Pen Club 1946. június 3–6. közötti stockholmi kongresszusán a svéd illetékesekkel és Lotz János magyar nyelvészprofesszorral (egykori Eötvös-kollégista volt), a stockholmi egyetem Magyar Intézetének vezetőjével találkozáskor arról győződött meg, hogy a Karolinska Intézetbe várják a magyar tudósokat, mindenekelőtt Békésy György egyetemi tanárt, a budapesti tudományegyetem Kísérleti Fizikai Intézetének világhírű kutatóját. Békésy professzort a Nobel-díj egyik fő kurátora, Gunnar Holmgren professzor nagyon fontos kutatási feladatokkal, hallásfiziológiai kísérletek folytatásával kívánta megbízni. Az 1938 óta érvényes meghívás azzal is összefüggésben volt, hogy Békésy György tudományos produktumát a nemzetközi tudományos élet már ekkor oly fontosnak tartotta, hogy a Nobel-díjra esélyesek között szerepelt.²

Mivel Békésy egyéves svédországi tanulmányútjához Magyarországnak igen komoly tudománypolitikai érdeke fűződött, ezért a kulturális kormányzat az utazást támogatta: az ország igen nehéz anyagi helyzete ellenére a kiutazás 220 dolláros költségeit a VKM

magára vállalta.³ A kiutazási engedély megszerzése kezdetben nehézségekbe ütközött. Az 1946–1947-es tanévben azonban már tudományos kutatómunkát végzett a professzor a stockholmi műegyetem Távíró és Telefonkísérleti Intézetében. Békésy György olyan új hallásvizsgáló készüléket készített, amelynek segítségével eldönthető volt, hogy a nagyothallás eredete a hallóidegekben keresendő-e, vagy mechanikus természetű-e a betegség. Kutatási eredményei a „Journal of the Acoustical Society of Amerika” című folyóiratban jelentek meg. A svédországi ösztöndíj lejártá után Békésy 1947 augusztusától a Harvard Egyetem meghívásának tett eleget, ahol optikai vizsgálatokat végzett.⁴

1947-ben további 15 magyar tudós kapott meghívást a Svenska Institutba, ahol kapcsolatba került a svéd tudományos élet kiválóságaival, élükön Herbert Olivecrona agysebésszel. A Wennergren Intézet útján pedig három kutató meghívására került sor. A magyar tudomány svéd elismerését jelzi, hogy az intézet három meghívottja között valamennyien magyar kutatók voltak: a biológus Tóth László, az orvos Balázs Endre és a sejtkutató Matolcsi Gedeon.⁵

A magyar tudománypolitika a svéd tudománnyal való kapcsolatkiépítést kezdettől fontosnak tartotta. Az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 23-án kiírt új kutatási pályázataik közül kettő Svédországba szóló kutatási lehetőséget tartalmazott.⁶ A mindjobban kiépülő magyar–svéd kapcsolatokat reprezentálja, hogy 1947 januárjában magyar tudósokat és egyetemi hallgatókat hívtak meg Svédországba.

Magyar intézetek, lektorátusok, tanszékek

A magyar tudományos kapcsolatok és a magyar kultúra háború utáni svédországi pozícióinak kiépítésében igen fontos szerepet játszott a stockholmi egyetem Lotz János vezette Magyar Intézete, amely a magyar nyelv oktatásával, kiadványok előkészítésével, valamint előadások rendezésével missziót teljesített. Az intézet kiadványsorozata 23 kötetet jelentetett meg. Többek között kiadta Kosáry Domokos „Ungerus Historia”-ját és a Jókai-kódex faximiléjét. Az intézet nemzetközi könyvcserevel is foglalkozott, és tudományos kapcsolatokat is fenntartott az USA, Olaszország, Dánia, Norvégia, Hollandia és Svájc kutatóival. A Magyar Intézetnek nagy könyvtára és hatalmas fényképgyűjteménye is volt, amelyeket több stockholmi kiállításon is igénybe vettek. Mint az egyetemi Magyar Intézet igazgatója Lotz János előadásokat tartott a stockholmi egyetemen is.

Lotz János tervei között szerepelt a hungarológiai sorozat további kötetének angol nyelven történő megjelentetése. Ki kívánt adni egy általános művelődéstörténeti kiadványsorozatot, továbbá publikálni kívánta a magyarországi bölcsészdoktori és egyéb disszertációk kivonatos összefoglalását. Mikrofilmre akarta vinni az egész középkori kódex- és oklevéltanyagot, valamint Bartók és Kodály népdalgyűjteményét. A tervezet tartalmazta egy nagy magyar szótár kiadását is. Minden eddiginél nagyobb terjedelemben fel kívánta dolgozni a magyar nyelvet statisztikai és fonetikai szempontból. Lotz János úgy látta, hogy az elképzelések megvalósulása a stockholmi egyetem Magyar Intézetét a magyar szellemi élet jelentős tényezőjévé tenné, és nemzetközi tudományos elismerést szerezne Magyarországnak.⁷ Az intézet kulturális diplomáciai jelentőségét növelte, hogy a magyar állam tulajdonában lévő Stockholmi Magyar Kultúrintézet 1945. június 30-tól anyagi okok miatt kénytelen volt működését szüneteltetni.⁸

Mivel a magyar kultúrkormányzat fontosnak tartotta a Magyar Kultúrintézet munkáját, ezért Bassola Zoltán VKM államtitkár 1946. október 18-án levelet írt Böhm Vilmos követnek az intézet újbóli felállítása ügyében. A nagy nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező Böhm is igen fontosnak tartotta a Stockholmi Magyar Kultúrintézet újbóli megnyitását, ezért a kezdeményezést egyértelműen támogatta. Bár a VKM-nek megfelelő pénzügyi fedezet nem állt rendelkezésére, az intézet felállítását más kultúrintézmények terhére mégis biztosította.⁹ A kulturális politikai prioritások lehetővé tették, hogy 1946. november 7-én 40 000 Ft ellátmánnyal, Lotz János vezetésével újból megkezdje működését a Magyar Kultúrintézet.¹⁰

Bassolával és Böhmmel ellentétben Lotz János 1947 tavaszán feleslegesnek tartotta a kultúrintézet tevékenységét, mert annak működése egy szélesebb keretű egyetemi Magyar Intézettől aligha térhet el. Lotz úgy látta, hogy a kultúrintézet létrehozásával a Stockholmban lévő hungarológiai anyag csak megoszlik. Szerinte az a különleges kulturális diplomáciai szempont, amely a háború alatt az intézet felállítását indokolta, 1947 tavaszán már nem forog fenn. Az volt a véleménye, hogy furcsa hatást keltenek a svédoknál azzal, hogy a segélyben részesülő Magyarország megkettőzi kulturális intézményeit. A csekély hallgatói érdeklődés miatt Lotz nem értett egyet azzal sem, hogy az uppsalai egyetemen magyar lektorátus létesüljön; nem tartotta időszerűnek lektorátusok felállítását Lundban és Göteborgban sem.¹¹

A svédországi hungarológia pozitívan állt a magyar nyelv oktatásának kiterjesztése mellé. Különösen jól viszonyult a magyar oktatáshoz Björn Collinder, az uppsalai egyetem professzora. Collinder egyetértett azzal, hogy Uppsalában külön magyar lektorátust állítsanak fel. Továbbá azt is támogatta, hogy Svédországba rendszeresen magyar nyelvészszakistákat hívjanak meg hosszabb előadás-sorozatra, ugyanakkor nem tartotta időszerűnek Lundban és Göteborgban magyar lektorátusok felállítását.¹² Az újabb intézményi fejlesztésekkel szemben Lotz azt javasolta, hogy svédországi magyar tudományos pozíciók erősítésére szánt összeg ne oszoljék meg több tudományos intézmény között. Lotz szerint inkább az volna kívánatos, ha a stockholmi egyetem Magyar Intézete nemzetközileg is jelentős kulturális-tudományos tevékenységet fejtene ki, olyat, amelyet Svédország nemzetközi kulturális helyzete indokol.¹³

Mivel a magyar kulturális kormányzat a magyar nyelvtanítás svédországi kiszélesítését fontosnak tartotta, ezért a kultuszminiszter 1947 februárjában levelet intézett Björn Collinderhez a magyar nyelv oktatása további megszervezése ügyében. A pozitív döntés után Keresztury Dezső hálával vette tudomásul, hogy az Előkészítő Bizottság 9000 koronát biztosított a svédországi magyaroktatás részére.¹⁴

Művészeti kapcsolatok

A művészeti kapcsolatok 1946 őszén már kiépültek a két ország között. Igen sikeres volt a zenei együttműködés. 1946. október 17-én a stockholmi operában felújították az Igor herceget, ahol Oláh Gusztáv operaházi főrendező Issay Dobrowennel együtt rendezte a zeneművet. A svéd lapok kiemelték a két művész szerepét a repríz körül, és azt is megírták, hogy Oláh Gusztáv Budapesten ismerkedett meg Dobrowennel, és azóta is fenntartják kapcsolatukat. A stockholmi újságok rendkívül melegen emlékeztek meg Oláh Gusztáv rendezői képességeiről és kitűnő munkájáról; az egyik lap a kiváló svéd rendezővel Thoroff Janssonnal emelte egy szintre, és arról írt, hogy Oláh Gusztáv a magyar Thoroff Janson.

Oláh Gusztáv sikeres rendezése után a stockholmi operaház azzal a tervvel is foglalkozott, hogy Verdi Traviátájának rendezésével szintén őt bízzák meg. Mivel Oláh Gusztáv nagy hatást gyakorolt a svéd közönségre és a zenei életre, ezért a rendező tevékenységét Böhm Vilmos nagykövet rendkívüli kulturális eseménynek tartotta. A diplomata tisztában volt azzal, hogy a stockholmi opera nem versenyezhet a világ első operaházával, de a rendezés dolgában az első vonalban van, és ezért kitüntetésszámba megy, ha egy magyar művész az egész világon híres svéd rendező mellett ilyen elismerést nyer. Szerinte a kulturális diplomácia szempontjából helytelen, hogy a magyar lapok nem vagy alig foglalkoztak Oláh stockholmi szereplésével. Böhm Vilmos jól látta, hogy Magyarország külpolitikai helyzetében az ilyen kulturális események, a kiváló teljesítmények rendkívül hasznosak az ország nemzetközi megítélése szempontjából. Böhm ezért arra kérte a Külügyminisztériumot, hogy jobb propagandát csináljanak Oláh Gusztávnak.¹⁵ A magyar és a svéd zene háború utáni együttműködését pozitívan befolyásolták a Svédországban élő magyar zeneművészek. Egyesek hazatelepülve ismételten bekapcsolódtak a magyar zenei életbe. A magyar zenei élet nemzetközi pozícióinak megerősítése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1946. május 26-án, többévi kényszerű távollét után hazatelepült Tóth Aladár és felesége, Fischer Annie. Fischer Annie első fellépésével (1946. június 19.) is a svéd–magyar kapcsolatokat erősítette, mert koncertjén Wallenbergnek, a magyarországi zsidók ezreinek életét megmentő diplomatának állított emléket. A svéd zenével ugyancsak magyar származású muzsikusként teremt kapcsolatot.

A magyar–svéd zenei kapcsolatok részeként 1947 tavaszán Magyarországon vendégszerepelt Garaguly Károly. A magyar származású művész sikeres fellépése mellett 1947. május 8-án igen elismerően nyilatkozott a magyar zenei életéről a svéd rádióban. Garaguly szerint a zenekultúra Magyarországon soha nem volt olyan élénk, mint 1947 tavaszán. Az Opera állandóan táblás ház előtt játszik, és a zenekarok soha nem látott lelkesedéssel áldoznak a zenekultúrának. Véleménye szerint az a megértés, amelyet a magyar közönség Berwaldo Alven és Lars Erik Larsson műveivel szemben mutatott, nagyban szolgálják a két nép kulturális együttműködésének ügyét. Nem véletlenül hívta fel Böhm újólag arra a figyelmet, hogy a jó kulturális kapcsolat többet ér, mint a politikai propaganda.¹⁶

Könyvcseré és könyvtárközi együttműködés

Az 1945 utáni magyar kulturális kapcsolatok szerves része volt a könyvtárközi kapcsolatok újbóli kiépítése, a háborús események miatt megszakadt könyv- és folyóiratanyag pótlása. A kérdés rendkívüli művelődési jelentősége miatt az ügyben a politikai és társadalmi szervezetek egyaránt aktivizálódtak. Igen érdekesnek mondható a Képzőművészeti Főiskola diákjainak 1946. április 12-i kezdeményezése. A főiskola ifjúsági köre Nyíró Gyula vezetésével azzal a kérelemmel fordult a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy járuljon hozzá a Svéd Királyi Képzőművészeti Akadémia számára ajándékozandó könyvek megvásárlásához. A kiküldendő kötetek között szerepelt Kállay Ernő: Mednyánszky László; François Gachot: Csontváry; Fenyő István: Szőnyi István; Artinger Imre; Egry József; Farkas Zoltán: Munkácsy Mihály; Hoffmann Edit: Szinyei Merse Pál; Petrovics Elek: Rippl-Rónai; valamint Petrovics Elek Ferenczy Károlyról írott munkája.

A hallgatók kezdeményezését a háború utáni kulturális diplomáciában több területen is tevőlegesen szerepet vállaló Cs. Szabó László főiskolai tanár felkarolta. 1946. április

12-én támogató levelet küldött Keresztury Dezső kultuszminiszternek a svéd főiskolának küldendő könyvekkel kapcsolatosan. Cs. Szabó szerint a diákok akciója rokonszenves, s jól szolgálja a magyar művészet külföldi terjesztését.¹⁷ A főiskolások kezdeményezéséhez a VKM 1946. április 19-én hozzájárult. A listát Pátzay Pál, a VII. ügyosztály vezetője készítette. A könyvekben bemutatott művészek között szerepelt Derkovics György, Vaszary János, Bernáth Aurél, Nagy István, Medgyessy Ferenc, Szinyei Merse Pál. A könyvek kiküldésére azonban nem került sor, mert a X. ügyosztály anyagiak miatt a javaslatot elutasította.¹⁸

A háború utáni magyar diplomáciai karban a nagykövetek többsége preferálta a kulturális kapcsolatokat, és közülük többen szerepet vállaltak könyvakciókban is. Különösen sokat tett a cél érdekében Böhm Vilmos. A budapesti kezdeményezések alapján érintkezésbe lépett a svéd főiskolák illetékes hivatalaival, arra kérte őket, hogy az 1940 óta megjelent folyóiratokat és tudományos könyveket bocsássák a magyar főiskolák rendelkezésére, hogy a magyar főiskolai könyvtárakat ezekkel a könyvekkel és folyóiratokkal kiegészíthessék. A könyvszerző akcióra a legtöbb svéd egyetem készségesen reagált. A göteborgi műszaki főiskola professzora, Dr. Erik Hemlin például azonnal följánlotta, hogy a kért könyveket elküldi a követség címére. Hemlin professzornak további kérése az volt, hogy a budapesti műegyetem illetékes professzorai lépjenek vele közvetlen érintkezésbe és írják meg, mire van szükségük, mert ő minden tekintetben készségesen rendelkezésükre áll.

A lundi egyetem könyvtárosa, Carlquist pedig a szegedi, a debreceni és a budapesti tudományegyetem részére kívánt folyóiratokat és könyveket küldeni. A lundi egyetem is arra kérte a magyar egyetemek professzorait, hogy lépjenek velük összeköttetésbe. Böhm Vilmos a sikeres könyvakciók ellenére továbbra is fontosnak tartotta a könyv- és folyóiratbeszerzést, azt, hogy a magyar tudományos intézmények és a könyvtárak állományát kiegészíthessék ajándékkönyvekkel és folyóiratokkal.¹⁹

A kitartó könyvgyűjtés meghozta az eredményt, mert 1946 júniusában a stockholmi egyetem több mint 200 kötet könyvet bocsátott a magyar követség rendelkezésére, amelyet a budapesti egyetemnek ajándékozott. A könyvgyűjtő és -beszerző akciót irányítók arra törekedtek, hogy minden hiányzó munkát eljuttassanak Magyarországra. Böhm Vilmos követ és Lotz János professzor azokat könyveket, amelyeket a svéd könyvtárak nem nélkülözhettek, de amelyekre a magyar tudományos életnek szüksége volt, lefilmeztette a magyar tudományos intézetek számára. Böhm és Lotz például lefotóztatta a biokémikusoknak az 1944–1946 közötti időszak legjelentősebb tudományos eredményeit felölelő könyveit.²⁰

A hidegháború negatív hatása

Az eredményesnek mondható kapcsolatok jogán Svédország 1947 őszén indítványozta, hogy magyar kulturális delegáció utazzon Stockholmba a két ország közti egyezmény kidolgozására. A magyar–svéd kulturális egyezmény megkötésének gondolata svéd részről akkor merült fel, amikor Lotz János 1947. szeptember elején a magyar–svéd művelődési kapcsolatokról megbeszéléseket folytatott Granberg Gunarral, a Svéd Intézet igazgatójával. A tárgyaláson Granberg kifejtette, hogy örömmel látná, ha a magyar kulturális delegáció leningrádi tárgyalásainak befejezése után Stockholmba is ellátogatna, és a megbeszéléseket konkrét megállapodásokká fejlesztenék.²¹

A politikai viszonyok magyarországi és nemzetközi alakulása miatt a delegáció utazására nem került sor. 1947 őszétől az MKP befolyása alá kerülő magyar kulturális diplomácia és művelődéspolitikai az eddigiektől eltérő prioritásokat alakított ki. A magyar-svéd kulturális kapcsolatokban meghatározó szerepet játszó Lotz János is távozott Svédországból és a Columbia Egyetem professzora lett. A hidegháború kifejlődése, a világ kulturális kettészakadása után az egységes fellépést demonstráló népi demokráciák a nyugati kapcsolatokat a legminimálisabbra redukálták. A polgári demokrácia talaján álló semleges Svédországgal is hasonló viszony alakult ki. Elmélyült kapcsolatok csak a „détente” hatására az 1960-as évek második felétől bontakoznak ki.

Jegyzetek

- 1 Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1975. Budapest, 1985. 27.
- 2 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1e, 1946–95035. A legmagasabb tudományos elismerést, a Nobel-díjat Békésy 1961-ben kapta meg.
- 3 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–78027
- 4 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–169143
- 5 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–172264
- 6 Magyar Közlöny, 1945. no 108., Kis Újság, 1947. január 22.
- 7 UMKL–XIX–I. 1e, ikt. sz. nélkül
- 8 UMKL–XIX–J–1–k, 1946–60333/6
- 9 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–120592
- 10 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–137168
- 11 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–130582
- 12 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–30583
- 13 UMKL–XIX–I. 1e, ikt. sz. n.
- 14 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–30532
- 15 Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája. Budapest, 1985. 83., UMKL–XIX–I. 1e, 1947–178380
- 16 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–178380
- 17 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–45661
- 18 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–45660
- 19 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–72579
- 20 UMKL–XIX–I. 1e, 1946–72580
- 21 UMKL–XIX–I. 1e, 1947–152294

RETUSÁLT PORTRÉ, „SZÉPSÉGHIÁKKAL”

JOSEF HANZAL: EDVARD BENEŠ

Praha, Mladá fronta, 1994. 56 p.

Josef Hanzal kis terjedelmű, ám korántsem érdektelen kötete a Kdo je... (Ki kicsoda) elnevezésű történelmi portrészorozat részeként látott napvilágot, s túlzás nélkül nevezhető hézagpótló írásnak. Összefoglaló igényű, a tudományos ismeretterjesztés kritériumainak megfelelő s nem csupán a szakmai körhöz szóló művek megjelentetése sürgető szükségszerűség – a cseh kezdeményezés e szempontból mindenképpen figyelemre és követésre méltó példa.

Hanzal könyve a fentebb említett jellemzőknek csak részben felel meg. A tudományos életrajz s a történeti és politikai vitairat „házasságából” zavarba ejtő szubjektív vallomás született. A szerző a tényekből indul ki, ám következtetéseit leginkább személyes elfogultsága s olykor aktuálpolitikai szempontok motiválják. Állásfoglalásai vélhetően hazai körökben sem találtak egyértelmű helyeslésre, egy magyar történész pedig némelykor kifejezetten provokatívnak találhatja őket.

Szemléletmódját, hangvételét már a kötet első mondata is jól jellemzi: „Modern történelmünknek nincs talán még egy személyisége, aki olyannyira kiérdemli a rehabilitációt, mint a CSSZK második elnöke, Edvard Beneš.” Az érzelmi nyomaték, a közhelyekben gazdag s avítnak érzett pátoasz a szerző stílusának legmarkánsabb sajátosságai közé tartozik. Javára írhatjuk, hogy nem tagadja: Benešről jó néhány elsőrangú szellemi tekintély – többek között Jan Patočkait, Václav Černýt és Pavel Tigridet említi – az övétől eltérő, igencsak kritikus véleményeket hangoztatott, de sietősen leszögezi: a bírálók a történeti valóság teljes ismeretének híján ítélték, ráadásul „túlságosan is kötődnek erkölcsileg bizonyára nemes eszményeikhez”, ami szerintem egyértelmű azzal, hogy nem tanúsítanak kellő megértést Beneš machiavellizmusa, könyörtelen cinizmusa iránt. Hanzal ellenben nagyon is megértő. Egyik legfontosabb következtetése szerint Beneš mindenekelőtt áldozati bárány volt, akit mások hibáiért és bűneiért is felelőssé tettek.

A szerző dicséretre méltó igyekezettel próbálja meg a terjedelem szabta szűk korlátok között ismertetni Beneš pályájának főbb mozzanatait; nem halmozza a tényeket, nem merül el a részletekben, egy-két kivételtől eltekintve nem tér ki a neuralgikus pontokat jelentő kérdések tisztázása elől, s kísérletet tesz Beneš szellemi és magánemberi portréjának a megrajzolására – ez utóbbi igyekezetét érzésünk szerint nem koronázza teljes siker. Kétszer is hangsúlyosan idézi Masaryk valóban nem teljesen megalapozatlan véleményét, miszerint „Beneš nélkül nem lenne köztársaságunk”. Szenvedélyesen bizonygatja e kijelentés igazságát, ám Beneš 1914–1919 közötti tevékenységét, amely nagymértékben elősegítette a Csehszlovák Köztársaság létrejöttét és nemzetközi elismertetését, meglehetősen elnagyoltan vázolja, miközben nem felejt el a csehszlovák légiónok világháborús teljesítményének zengzetes szavakkal történő méltatását. A dicséretes és fenntartás nélküli elismerések természetesen főképp Benešöt illetik, akiről pl. a párizsi béketárgyalások kapcsán büszkén írja, hogy „nem egyoldalú nemzeti követelésekkel lépett színre, hanem Közép-Európa egészének a szükségleteit és érdekeit tette az első helyre”. (Hanzal nem mulasztja el megjegyezni, hogy az épp megszületett Csehszlovákia politikáját ugyanez a „nagyvonalúság” és „nemzetköziség” jellemezte.) A szerző szemléletmódjáról sokat árul el, hogy élesen elítéli Magyarország 1919-es „agresszióját” Szlovákia ellen, s kárhoztatja a magyarokat, amiért igényt tartottak a dél-szlovákiai területekre. Fontosnak tartja a csehszlovakizmus elméletének és gyakorlatának megvédelmezését, a szlovákok sérelmeire és jogos követeléseire csak néhány homályos és eufemisztikus kifejezéssel reagál („bizonyos nehézségek és ellentmondások keletkeztek”, a problémák megoldása „nem volt teljesen kielégítő” stb.). Ennek fényében aligha meglepő, hogy a nemzeti kisebbségek helyzetét szinte ideálisnak látja, s a szudétanémetek és a csehek viszályának említésekor – óvakodva mindenemű részletezéstől – történészhez semmiképp sem méltó cinizmussal leszögezi: ahhoz képest, amit az osztrákok és a magyarok elkövettek a csehek s a szlovákok ellen, a csehszlovák kisebbségi politika hiányosságai „nem voltak oly súlyosak és fájdalmasak”.

Hanzal egyetlen kérdésnek sem szentel olyan nagy figyelmet, mint az 1938. évi válságnak, a végzetes müncheni döntésnek és következményeinek, természetesen Beneš magatartásának és lehetőségeinek szem-

szövegéből. A fokozott figyelem teljesen indokolt, a szerző ezúttal egyetlen lényeges momentumról sem feledez meg, okfejtése logikus és meggyőző. Következtetését, miszerint a meghátrálást választó Beneš döntése az adott viszonyok között a legelfogadhatóbbat jelentette, nyomós érvekkel támasztja alá. Mindemellett Hanzal maga is figyelmeztet, hogy ezt a kérdést sosem lehet egyértelműen megválaszolni, akárcsak azt a Beneš második emigrációja kapcsán fölmerülő kérdést, nem volt-e az elnök hihetetlenül naiv a szovjet féllel folytatott tárgyalásokon, nem vetette-e magát felelőtlenül „Sztálin karjaiba”. A szerző (természetesen) most is Beneš javára dönti el a vitát, de megjegyzi, hogy a probléma mélyebb megértéséhez hiányoznak a perdöntő tanúságtételek.

Hanzal meglehetősen pontos képet rajzol az 1945–1948 közötti politikai viszonyokról és Beneš helyzetéről, akit ezúttal már „egy kicsit” hibáztat a kommunistákkal szembeni jóhiszeműsége(?) miatt, ám nagyvonalúan felmenti a német kisebbség jogfosztásáért és kiűzetéséért viselt felelőssége alól, méghozzá olyan érvekkel, amelyek feltűnően hasonlítanak a kommunista rendszer hivatalos történései által évtizedeken át hangoztatott indoklásokra. Nem kis fejtörésre ad okot, vajon miért nem említi a csehszlovákiai magyarság üldöztetését – talán olyannyira jelentéktelen mozzanatnak látja?

Beneš 1948 februárjában tanúsított kapituláns magatartására a szerző ezúttal is részletes magyarázattal szolgál, s arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy az elnök nem cselekedhetett másképp. A „mi lett volna, ha...” kérdésre természetesen tőle sem várhatunk választ, az ellenben aligha vitatható, hogy Beneš a tiltakozás hatásos eszközeivel élhetett volna, s ha a kommunista hatalomátvétel megakadályozására nem is, de megnehezítésére voltak lehetőségei. Azt a tényt, hogy a köztársasági elnök 1948. február 25. és június 7-én bekövetkezett lemondása között asszisztált a hatalomátvételhez, Hanzal diszkréten elhallgatja. Beneš gyengeségét és cselekvésképtelenségét súlyosbodó betegségével (is) magyarázza, ám az elnök közeli munkatársai cáfolják, hogy végzetes döntésének meghozatalát egészségi állapota motiválta. (A betegség negatív szerepe mindazonáltal kétségtelen.)

A kötet utolsó, beszédes című fejezetében (A nagy ember és az államférfi) a szerző néhány szégyenlősen beismert tévedéstől eltekintve ismételtelen arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy Edvard Beneš a cseh(szlovák) történelem idealizmustól áthatott, gáncs nélküli hőse volt, s ebbéli igyekezetében igencsak elveti a sulykot – kijelenti például, hogy Beneš élete alkonyán áldozatos és tisztességes munkát végzett Csehszlovákia és lakosai érdekében, lett légyen szó csehekről, szlovákokról vagy „a többi nemzetiségéről” (sic!). A jelek szerint Csehszlovákia második elnökének évtizedekkel halála után is vannak még elszánt apológétái.

G. Kovács László

ERIC HOBSBAWM

AGE OF EXTREMES. THE SHORT TWENTIETH CENTURY, 1914–1991

(A szélsőségek kora. A rövid huszadik század, 1914–1991)

London, Michael Joseph, 1994. 627 p.

Eric Hobsbawm könyve a londoni 1994. őszi könyvpiac egyik kiemelkedő érdekessége és sikere. Csaknem minden napi-, heti- és havilap ismertette. The Times cikkírója, a nálunk is jól ismert professzor, Norman Stone, a lap október 27-i számában úgy ír a könyvről, hogy „a mi veterán marxista történészünk, Eric Hobsbawm becsületes beszámolórt írt arról, hogy az ő szempontjai szerint hol történt a hiba” (What went wrong). A többi között azt is hozzáteszi: hogy megértjük a könyvet, tudnunk kell alapvető tényeket századunkról.

Nos, mint annyiszor az életben, az idősebbek itt előnyben vannak. Ki ne tudna az első világháború előtt, alatt és után született generációk tagjai közül az első világháborúról, a gazdasági világválságról, Hitler hatalomra jutásáról, a chamberlaini békéltető politikáról, Sztálinról, a második világháborúról, a hidegháborúról és így tovább. Persze a fiatalabb generációk sorában már bőven akadnak, akik nem hallottak Mussoliniról, Pétainról vagy Willy Brandtról, de tudomásul kell vennünk, hogy a történettudományi művek olvasóinak a száma világszerte zsugorodik. A 75 éves Hobsbawm, aki végigélte az említetteket, központi kérdésként tag-

lalja a század valóban legfontosabb kérdéseit: hogyan ment végbe a kapitalizmus nagy válsága az 1930-as és nagy megújulása az 1950-es években, s került ismét zavarba ejtően lehetetlen helyzetbe az 1970-es években. Másfelől mi történt a kommunizmussal, más lett volna, ha nem a Szovjetunióban kísérlik meg gyakorlati megvalósulását, lesz-e a kínai kommunizmusból egy olyanfajta nagy gazdaság, amelyet Lenin az 1920-as években a NEP-pel elérni remélt. Természetesen Hobsbawm, mint csaknem minden ésszel és karakterrel megáldott 20. századi történész, aki a szocializmus oldalán állt, szenvedélytől és minden kisszerűségtől mentesen vizsgálja, hogyan vezetett az út a szocializmus válságáig, s mi a kiút politikailag és gazdaságilag. Könyve nem marxista teleológia, dialektika, hanem módszertanilag marxista, teljességre törekvő, a világot, a válságokat teljes összefüggésükben kereső munka, amelyben minden mindennel összefügg. A könyvben minden szerepel, ami az élet valóságában és összetettségében megvan: háború, politika, gazdaság, társadalmi osztályok és egyének, a kultúrák sokfélesége és okozatai különbözősége, de olyan rálátással és összefüggések bemutatásával, amelyet egy hosszú és érdekes életű, rendkívüli képességű történész képes megjeleníteni.

Az *Age of Extremes* tulajdonképpen a negyedik kötete Eric Hobsbawm négy kötetre tervezett, a modern világot tanulmányozó és feldolgozó munkájának. Az előző három kötet a „hosszú 19. századot” vizsgálta a francia forradalom kezdetétől az első világháború kitöréséig. Hobsbawm maga hívja fel a figyelmet arra, hogy míg az előző kötetek kizárólag a történész termékei, ez a mű, a 20. század története az ő saját története is. Nézetei, ítéletei életéből és nem tudós mivoltából fakadtak. Mint megjegyzi: nemcsak hivatásos történészi minőségben írta könyvét.

Hobsbawm életéről, jelleméről a következőket kell tudni. Igazságszeretete és a társadalmi kisemmizettek iránt érzett felelősségérzete a baloldalra állította. Lojalitása végleges és nem egyezkedő, de nem kritikátlan. A nemzetközi kommunizmus és a Szovjetunió által elkövetett hibák és bűnök iránt nem elnéző, de nem ellenséges, hanem értelmező. A személyek megítélésében is a komplexitások és összevetések mestere. Lenin színterint a realista, a világos gondolkodás embere, Hruscsov „a csodálatosan durva gyémánt”, Kennedy a század „leginkább túlbecsült amerikai elnöke”.

A könyv részben önéletrajzi. Családjáról számtalanszor anekdotikus formában szól. Saját életútja magyarázatul körképet kapunk az 1930-as évek Németországról és Spanyolországról. Úgyszintén magyarázatot kapunk arról is, hogyan lett a történész jazzkritikus és írt időtálló könyvet – számos ismertetés mellett – a jazzről (*The Jazz Scene*. 1959).

A könyv 1991-gyel zárul, és azt az üzenetet hordozza, hogy bár a modern kapitalizmus államközi jellege hihetetlenül hozzájárul produktivitása lehetőségeihez, elveszítheti az emberiség által eddig létesített ellenőrzést, s nagy bőséget és nagy nélkülözéseket teremt anélkül, hogy a nyomort kisebbsítené. Ahogyan közeledünk a századvéghez, az egyensúlyt tovább veszélyeztetik környezetvédelmi és népességi problémák. A könyvet egyik értő ismertetője a *The Times Literary Supplement* 1994. október 27-i számában úgy jellemezte, mint „rendkívül értelmes művet, amelyet nemcsak a történész éleselméjűsége és hozzáértése jellemez, hanem igen éles eszű megfigyelések és áttekinthető stílus teszi rendkívül olvasmányossá. Szellemesen és eleganciával íródott”. Az ismertető, az oxfordi St. John's College tanára, Ross McKibbin reméli, hogy Eric Hobsbawmnak igaza lesz: a rövid 20. század véget ért.

H. Haraszi Éva

RABOCSEJE DVIZSENYIJE V ROSSZII. HRONYIKA 1896.

(*Munkásmozgalom Oroszországban. Krónika, 1896*)

Moszkva–Szankt-Peterburg, 1993. 247 p.

Önmagában már az is figyelemre méltó, hogy Oroszországban – félreérthetetlenül a széllel szemben – olyan munka jelent meg, amely a munkásmozgalommal foglalkozik. Ez csak úgy történhetett meg, hogy a kiadványt nemcsak a moszkvai akadémia történeti bizottsága és az Orosz Történeti Intézet (a kiadvány fő kivitelezője) finanszírozta, hanem az orosz állami archívumok is részt vállaltak a kiadás költségeiből. Ám – s ez is az új feltételekre utal – a kötet csak úgy láthatott napvilágot, hogy a milánói Feltrinelli Alapítvány, az amszterdami Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis és a párizsi dokumentációs könyvtár is támogatja anyagilag.

A kötet munkálatait az orosz szokásoknak megfelelően igen sok szerzőből álló szerkesztői kollektíva irányította, s egy másik, ugyancsak többfős gárda (az ország területén dolgozó kutatók és levéltárosok) állította össze. A könyv két év részletes, az eseményeket nyomon követő kronológiáját tartalmazza abból az időből, amikor az orosz munkásmozgalom megszületett. Az emigráns kezdetek, a Harci Szövetség és az egyetemen meginduló „tanulókörök” tevékenysége után 1896-ban rázta meg az orosz valóságot az első nagy sztrájkmozgalom.

A szerkesztők a 30 oldalas bevezetőben történetileg elhelyezik a sztrájkot és annak politikai összefüggéseit. A kötet, amely ebben a formájában nyilvánvalóan értékes forrásmunka (s amely éppen ezért nyerhetne el a nyugati russzisták támogatását is), hallatlan nagy tényanyagot tartalmaz, amely további kutatásokat segít elő. A tényekhez a szerkesztők gondosan jelezték az archivális forrásokat, és az ugyancsak páratlan értékű a historiográfiai jegyzetapparátus, amely egyaránt tájékoztat a téma egykori és újabb irodalmáról. Névmutató, földrajzi mutató és tanulságos statisztikai táblázatok egészítik ki a kötetet.

A kiadvány történeti értékét – gondolom – nem kell tovább hangsúlyoznom, s önmagáért beszél az orosz és a nyugati történészek összefogása, azoké, akik a munkásmozgalmat és annak múltját napjainkban is fontosnak, tanulságosnak és tanulmányozandónak ítélik.

Jemnitz János

DICCIONARIO DE MUJERES CÉLEBRES

(Híres nők szótára)

(Victoria Camps előszavával)

Madrid, ESPASA Calpe, 1994.

Spanyolországban – Franciaországhoz és Olaszországhoz hasonlóan – jelentős kutatóközpontok szerveződtek az elmúlt évtizedekben, amelyekben neves tudósok próbálják feltárni a nők történetét. Barcelonában, Madridban, Granadában és más városok egyetemén történészekből, biológusokból, filozófusokból, szociológusokból és egyéb tudományágak képviselőiből olyan csoportok alakultak, melyek szeretnék bemutatni a „második nem” történetét, melynek leírása többé-kevésbé hiányzik a történelemkönyvek lapjairól.

E kutatások sorába illeszkedik a zsebkönyv formátumú könyv, mely több mint 1300 híres nő életrajzát tartalmazza. A kötetben szerepelnek politikusok, színésznők, festőnők, kalandorok, királynők és más történelmi személyiségek, énekesnők, írónők, tudósok, sportolók stb. Hillary Clinton éppúgy megtalálható benne, mint a Brontë nővérek, Marie Curie, Kasztíliai Izabella vagy Delila.

A 10–20 soros rövid életrajzok A-tól Z-ig valóban csak a legfontosabb információkat közlik a bemutatott személyek esetében. Egrýrszt a születés és halál évét, helyét, az illető nő származását, nemzetiségét, tevékenységét, kutatási területét, illetve legfontosabb műveinek címét, szerepeit. Több mint 250 illusztráció is járul az életrajzokhoz, többnyire fényképek.

A kislexikonban néhány híres magyar nőről is olvashatunk, jóllehet a válogatás kissé rapszodikus (Jolanta, II. Endre leánya, Szent Erzsébet, Báthory Erzsébet, Galgóczi Erzsébet és Heller Ágnes).

A kötet – bár nem éri el sok híres és ennél jóval terjedelmesebb, pontosabb spanyol, francia és angol, női életrajzot tartalmazó lexikon színvonalát – hasznos segédeszköz lehet történészeknek és más kutatóknak akkor, ha csak alapvető adatokra kíváncsiak. A szótár természetesen gazdagon tartalmazza spanyol és latin-amerikai nők életrajzát is.

Ambrusné Kéri Katalin

HISTORIA DE LAS MUJERES IV. EL SIGLO XIX.

SZERK.: GENEVIÈVE FRAISSE-MICHELLE PERROT

(A nők története IV. A 19. század)

Madrid, Taurus, 1993.

A nők történetéről számos könyv látott napvilágot az utóbbi időszakban, a Georges Duby és Michelle Perrot főszerkesztésében megjelent ötkötetes munka azonban e témát illetően az egyik legátfogóbb. A sorozat többi kötete az alábbi korszakokat öleli fel: I. Az antikvitás; II. A középkor; III. A reneszánsztól az újkorig; V. A 20. század.

A 19. század nőiről írt terjedelmes mű spanyol kiadása 1993-ban készült el, az 1990–92 között kiadott *Storia delle donne* alapján (Laterza & Figli Spa., Roma-Bari). Ezt a kötetet Geneviève Fraisse és Michelle Perrot szerkesztette, és a spanyol kiadás az eredeti műhöz képest kiegészítő fejezeteket is tartalmaz, melyek a spanyol, a brazil és az argentin nők múlt századi történetét is bemutatják.

A kötetben összesen 26 szerző foglalta össze kutatási eredményeit. A szerkesztők mindketten francia kutatónők: Fraisse filozófiával foglalkozik, több műve jelent meg a feminizmusról; Perrot nevéhez pedig a 19. századi munkások helyzetével kapcsolatos kutatások fűződnek. A könyv szerzőinek nagy része francia, svájci, olasz, amerikai és spanyol kutatónő, van köztük történész, irodalmár, közgazdász, jogász és filozófus. Ennek köszönhetően a kötet több vonatkozásban is színes, átfogó képet nyújt a múlt század asszonyainak helyzetéről, életmódjáról.

A kötet több nagy fejezetre tagolódik, melyek számos hosszabb-rövidebb alfejezetet tartalmaznak. A szerkesztők – helyesen – tágan értelmezték a 19. század fogalmát, az eszmék és események bemutatását és elemzését ugyanis a 18. század végétől kezdték, feltárva azokat az európai és észak-amerikai történeteket, gondolati változásokat, amelyek megalapozták a múlt századi nők helyzetét. A kötet – bár egy sorozatba illeszkedik – önállóan is olvasható és élvezhető munka, hiszen valamennyi következtetése történeti folyamatokba ágyazottan kerül kibontásra. A könyv átfogó és változatos, aligha maradt olyan területe a nők történetének, melyet a szerzők nem érintettek. A jogi, filozófiai, irodalmi vonatkozások mellett a műben megtalálható az eltérő (katolikus, protestáns és zsidó) vallású nők életkörülményeinek összehasonlítása, a leánynevelés bemutatása, a nők munkába állásának és munkakörülményeinek, illetve szabad idejének leírása. Vannak olyan fejezetek is a könyvben, melyek a nők magánéletébe engednek bepillantást, a szépségről, az egészségvédelemről éppúgy olvashatunk, mint a szerelmi kapcsolatokról, a prostitúcióról vagy az abortuszról. Külön alfejezet szól a századvég magányos nőiről, akik munkába lépésük, családtól való önállósodásuk vagy egyéb ok miatt nem mentek férjhez. Széles teret szentel a könyv a feminizmus, a választójogi harcok történetének. Az eszmékről, társaságokról, alapvető feminista követelésekről és a feminista sajtóról egyaránt olvashatunk.

A kötet befejező része spanyol kitekintés, melynek szerzői között több hírneves kortárs spanyol történész-nőt is üdvözölhetünk, például az ír származású Mary Nasht, aki alapítója és igazgatónője annak a barcelonai kutatóközpontnak, ahol kifejezetten a nők történetét kutatják, és aki számos cikket és könyvet írt a nők múltjáról, társadalmi helyzetéről. A braziliai rabszolganők, illetve az argentinai asszonyok életéről írt tanulmányok is érdekes színfoltjai a könyvnek, utóbbi egészen 1914-ig vezeti el témaköreinek vizsgálatát.

A kötet valamennyi alfejezetét bőséges jegyzetek egészítik ki, s rendkívül gazdag bibliográfia áll az érdeklődő olvasó és kutató rendelkezésére. Figyelemre méltóak a mű illusztrációi, izgalmas és érdekes képanyaga – magyarázó aláírásokkal ellátva – akár önállóan is köteteket tölthet meg.

Ambrosné Kéri Katalin

TUNISIE, LES CHEMINS VERS L'INDÉPENDENCE (1945–1956)

(Tunézia, a függetlenséghez vezető utak)

Paris, L'Harmattan, 1992. 279 p.

A tunéziai történetírás központi témája – s ez egy 1956 óta független állam esetében teljesen jogosnak tűnik – az önálló államiság megteremtéséért küzdő nemzeti mozgalom története. Az észak-afrikai ország történettudománya minden szempontból fejlettnak tekinthető: módszertanilag megalapozott, a publikációk mennyisége és minősége komoly, intézményi keretei szolidak. Újabb és újabb témákat, forrásokat dolgoznak fel. Ezt igazolja Sanya El Mechat munkája is. A szerző azt vizsgálja, az Arab Liga hogyan, milyen mértékben támogatta a tunéziai nemzeti mozgalmat az ország függetlenségéért folytatott harcában. A téma megközelítése újszerű. Még a tudományos köztudatban is szinte kritikátlanul elfogadott az a vélemény, amely az Arab Liga szerepét szinte meghatározó elemnek tartja az arab nemzeti mozgalmak harcában. Ez a túlértékelés egyrészt a gyarmatosító országok egyes politikusainak a hidegháború feszült légkörétől is motivált kijelentéseiből, illetve a nasszeri pánarabista korszak történéseiből fakad.

El Mechat nem csupán a Liga hivatalos dokumentációira és archív anyagára támaszkodik, hanem olyan más levéltári forrásokra is (francia, angol, amerikai), amelyek lehetővé teszik az Arab Liga tevékenységének elhelyezését a korabeli nemzetközi kapcsolatrendszerben. Az elemzésből az derül ki, hogy az Arab Liga szolidaritását hangoztatta ugyan, de „csak félénken támogatta a különböző nacionalista mozgalmakat”. (258. p.) S a tunéziai függetlenség kivívása is elsősorban nem az Arab Liga vagy az ENSZ ítéletétől függött, hanem döntően a két fél – a tunéziai és a francia – akaratától. A tunéziai nemzeti mozgalom – vezetőjének, Burgibának kairói tapasztalatai (1945–49) nyomán – a hazai erőkre helyezte a hangsúlyt. A közel-keleti politikai közvéleményt lekötötte a palesztinai probléma. Ám ettől függetlenül is, ekkor még alig mutattak érdeklődést a Maghreb iránt. Burgiba szomorúan írta Ferhat Abbász algériai nacionalista vezetőnek 1946 júliusában: „Oly kevésbé ismertek itt bennünket, hogy mindent a nulláról kellett kezdenem”. (262. p.)

A francia felet pedig az indokínai vereség és az egyre elhatalmasodó algériai háború kényszerítette a függetlenség megadására. Az Arab Liga hozzájárulását a tunéziai nemzeti mozgalom sikeréhez abban jelöli meg a szerző, hogy propagandalehetőséget biztosított neki, s ezáltal állandóan napirenden tartotta a kérdést.

A szerző gazdag dokumentumanyaggal alátámasztva mutatja be a térségben érdekelt hatalmak egymás-
közi vetélkedését az Arab Liga feletti befolyás megszerzéséért. Látszólag a franciák és az angolok befolyása a döntő, ám minden fontosabb kérdés kapcsán a Liga főtitkára az amerikaiak véleményét is kikéri. Az Egyesült Államok szerette volna a közel-keleti országokat egy olyan védelmi rendszerbe integrálni, amely ellensúlyt képezett volna a szovjet befolyással szemben. Ehhez a nacionalistákat is meg akarta nyerni. Ennek érdekében céljaik pártolásától sem zárkozhatott el. Ilyen jellegű lépései viszont irritálták szövetségését, Franciaországot. Az Egyesült Államok így igen kényes helyzetbe került, ami magyarázatot ad politikai lépéseinek bizonytalanságára. (196. p.) Érdekes az a megállapítás is, hogy a Szabad Tisztek hatalomra jutására szinte közömbösen reagáltak az arab nacionalisták. Majd csak 1954–55-ben (főként Bandung után) változik meg a légkör, és értékelődik fel Egyiptom. (170–173. p.)

El Mechat könyve, új kontextusba helyezve a tunéziai nemzeti mozgalom történetét, azt is jelzi, hogy a nemzeti történelem kutatása, vizsgálata túllépett a nemzeti kereteken s a nemzetközi folyamatokba ágyazódott. Ez a törekvés, amely más tunéziai történésznél is megfigyelhető, szintén az ország történettudományának módszertani megújulási készségére, érettségére utal.

J. Nagy László

MÉMOIRE DE FEMMES.

TUNISIENNES DANS LA VIE PUBLIQUE 1920–1960

SZERK., BEVEZ.: HABIB KAZDAGHLI

A szerzői kollektíva tagjai: Mehrzia Ayari, Jamila Binous, Leila Blili, Dalenda Larguèche, Hasna Touati, Souad Triki, Olfa Youssef

(Női visszaemlékezések. Tunéziai nők a közéletben)

Edition Média Com, 1993.

A tunéziai történettudomány, amely az arab országokban előkelő helyet foglal el, újabb értékes, mondhatni úttörő jellegű alkotással szolgált. A Dokumentációs és Információs Központ a Nőkről nevű intéztbe tömörült kutatók és a Történettudományi Intézet közös kiadványaként megjelentette a *Női visszaemlékezések* című könyvet. Lapjain meglevenedik, életszerűvé válik a tunéziai nemzeti mozgalom története, feltárul előttünk a társadalom egy-egy aspektusa, a társadalom zártságát feltörő esetek, a nők helyzete a muzulmán társadalmakban.

A hat visszaemlékezés kronológiai kerete az 1920-at követő négy évtized. Az első időpont a modern tunéziai politikai mozgalom születésének dátumaként fogható fel. Ekkor alakult meg a Desztúr (Alkotmány) Párt, amely vezető ereje, magja lesz a nemzeti mozgalomnak. A záródátum 1959, ekkor lép életbe a független Tunézia első alkotmánya, amely a nőknek is komoly jogokat biztosít.

Ezt az időszakot követhetjük nyomon a visszaemlékezések lapjain. Neves, a közéletben nagy szerepet játszó tunéziai nők vallanak önmagukról, mesélik el történetüket, azt a korszakot, amelyben éltek. Megszólal az első tunéziai orvosnő, az első színésznő, tanítónők, politikusfelelősök. Ahogy ők maguk is megfogalmazták, sok tekintetben úttörők voltak. Olyan társadalmi akadályokat kellett leküzdeniük, amelyek Európában ekkor már csaknem teljesen ismeretlenek voltak. Valamennyien szembeszegültek az iszlám – nőkről vallott – felfogásával és következetesen harcoltak a női emancipációért. Mindannyiukra jellemző, hogy a tehetős középosztályhoz tartoztak, szüleik nyitott felfogású, művelt emberek voltak, akik ellenálltak a rokonság áskálódásainak és felesleges aggodalmainak. Azokban az iskolákban, ahová a szüleik beíratták őket, ők voltak az első tunéziai tanulók, az iskolák elvégzése után pedig többen Párizsba, a „bűnös városba” kerültek, mint például Tawhida Ben Cheikh, aki elsőként végezte el az orvosi egyetemet. (26–28. p.)

Többen politikai szerepet vállaltak, megalapították a Tunéziai Muzulmán Nők Unióját (UMFT) és az iszlámmal szakító Tunéziai Nők Unióját (UFT). Nabiha Ben Miled, aki 1952 után az UFT elnöke is volt, már a harmincas években bekapcsolódott a nemzeti mozgalomba. (38–40. p.) Gladys Adda amellett, hogy betöltötte az UFT főtitkári posztját, még a Tunéziai Kommunista Párt Központi Bizottságának is tagja volt. (62–73. p.) Az említett szervezetek nemcsak a női emancipációért küzdöttek, hanem aktív részt vállaltak a függetlenségi mozgalomban is (az UFT-nek például francia nők nem lehettek tagjai). A második világháború idején követelték, hogy ugyanolyan jogok illessék meg a tunéziai katonákat, mint a franciákat, hiszen a francia hadseregbe besorozva ők is ugyanúgy harcoltak fasiszták ellen. A katonák hozzátartozóinak és a szegényeknek hosszú éveken keresztül ingyen ételt osztottak. Közben állást foglaltak politikai kérdésekben is; az UMFT a Desztúrhoz, az UFT a Kommunista Párthoz állt közel. A függetlenség elnyerése után szolidaritást vállaltak a szomszédos Algéria függetlenségi harcával, és minden eszközzel támogatták azt.

Találkozunk a kötetben egy svéd nővel is, aki házassága révén került Tunéziába. Hédia Kerstin és férje, Ali Ben Salem svédországi tartózkodásuk idején népszerűsítették a tunéziai függetlenség eszméjét és maguk köré gyűjtötték az emigránsokat, vendégül látták Stockholmban Burgibát is. Jalila Mzali a szüleinek köszönhetette, hogy egyáltalán iskolába járhatott: ő volt az első tunéziai lány, akit abba az iskolába beíratnak. Elvégezte a gimnáziumot, majd felsőfokú tanulmányai után megszerezte tanári diplomáját. 1952-ben általános tanfelügyelővé nevezték ki, majd több helyen dolgozott; 1972-től nyugdíjba vonulásáig (1974) a tuniszi főiskola kollégiumának igazgatói posztját töltötte be. (89–96. p.) Ugyancsak érdekes Haydée Tamzali pályafutása is, ő volt nemhogy az első tunéziai, de egyenesen az első arab színésznő. Nagyapja Spanyolországból menekült a zsidók és az arabok üldözése miatt, de előbb Marseille-ben bankot alapított. Ennek fióküzletét Tu-

niszban hozta létre, ez lett a későbbi Tunéziai Bank őse. Haydée apja sem volt kisebb tehetség, szenvedélyesen rajongott minden új találmány iránt, elsőként hozatott Franciaországból egy kerékpárt még a múlt század végén, elsőként repült léggalonnal. A legnagyobb szenvedélye azonban a fényképezés és később a filmezés lett. Lánya így került a filmezés közelébe, fiatal korában számos némafilmben szerepelt. Ezek a filmek jó-részt dokumentumfilmek voltak, amelyek az európaiaknak akarták bemutatni Tunéziát. A mozi rendkívül népszerű volt a húszas években Tuniszban, de csak férfiak látogathatták. Külön mozi működött a gazdagabb polgárság és az egyszerű nép számára. A filmeket cenzúrázták: a vásznon egy csók nem tarthatott tovább tíz másodpercnél. (122–126. p.)

A kötet igen fontos problémára irányítja rá a figyelmet: a nők helyzetére az arab társadalmakban. Sokan hibáztatják az iszlámot amiatt, hogy a nőkkel igazságtalanul szigorú, hogy érvényesülésük elé számos nehézséget gördít. Jalila Mzali meséli egy helyütt: „Nagynénéim gyakran vetették édesanyám szemére, hogy megkímél minket a háztartási munkáktól. »Ahelyett, hogy a lányaidra hagynád a házimunkák gondjait és pihenést, iskolába küldöd őket! Micsoda ötlet! Hogyan fogják majd ellátni a saját háztartásukat?» – mondták.” (87. p.)

A mai laikus arab államokban azonban sokat javult a gyengébb nem helyzete. Nem utolsósorban a nők függetlenségi háborúkban játszott aktív szerepe miatt, mint láttuk: tevékenyen részt vettek a mozgalomban. A függetlenség után óhatatlanul felmerült a nők helyzetének kérdése. Az emancipáció terén kétségtelenül Tunézia jutott a legtovább, egyébként is ennek az országnak a leginkább európai a jogrendszere. Más, Tunéziánál konzervatívabb arab országokban még mindig megoldatlan ez a kérdés, van például olyan állam, ahol a nők tanúskodása a bíróságokon csak feleannyit ér, mint a férfiaké. Számos helyen létezik még a többnejűség. A kötetben megszólaló nőknek nagy szerepük volt abban, hogy Tunézia ma nem tartozik ezen országok közé.

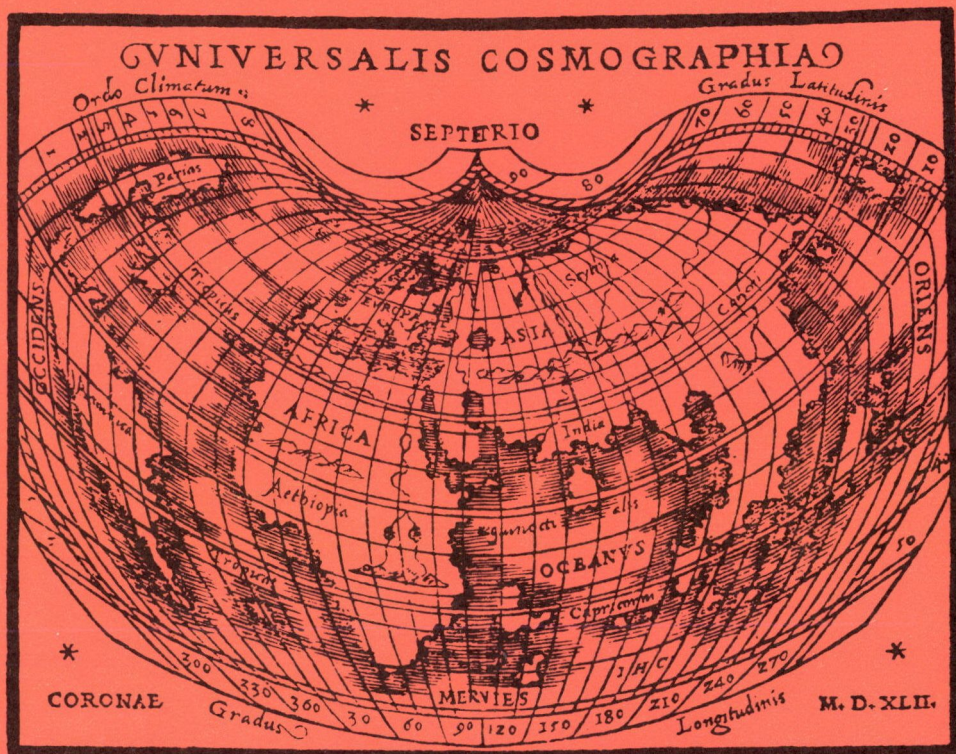
Ferwagner Péter Ákos

E számunk szerzői:

- Ambrusné Kéri Katalin, tudományos ösztöndíjas, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Cseresnyés Ferenc, egyetemi tanársegéd, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
- Ferwagner Péter Ákos, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London
- Kaelbe, Harmut, egyetemi tanár, Humboldt Egyetem, Berlin
- Kende Tamás, egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem
- G. Kovács László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
- Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
- Láng Imre, a történettudomány doktora
- J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- Pilbeam, Pamela, egyetemi tanár, Royal Holloway Bedford New College, London
- N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
- Szokolay Katalin, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

VILÁGTÖRTÉNET

1930 - 32 - 41

1995. ős - tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Be- és kitelepítések Közép-Európában a török uralom után, gazdasági szempontból (1699–1815)

Bevezető (T. Mérey Klára)	3
Kovács Géza: A Temesi Bánság mezőgazdaságának fejlődése a török kiűzése után (1718–1828)	6
Ivan Erceg: Szlavónia (és a Duna-vidék egy része) lakóinak életfeltételei a 17. szá- zad végén és a 18. század elején.....	12
Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790–1791-es erdélyi országgyűlésen	19
Magyar Eszter: Erdőgazdálkodás és etnikum a Dunakanyarban a török hódoltság után	23
T. Mérey Klára: A külföldi iparosok beköltözésének hatása a gazdasági életre Ma- gyarország délnyugati részén a 18. században	26
Fülöp Éva Mária: Német telepesek egy dunántúli uradalomban a 18. század dere- kán	36
Barta János–Orosz István–Papp Imre: Telepítési mozgalmak és a mezőgazdaság átalakulása a 18. században	40
✓ Kende Tamás: Az orosz obscsina sorsa a magyar historiográfiában	43
Dömötörfi Tibor: A KPD a weimari állam és társadalom válságának időszakában (1928–1933)	50
H. Haraszi Éva: A Foreign Office és a magyar emigránsok, 1944–1954	63

SZEMLE

Jan Rutkowski: The distribution of incomes in a feudal system (Ism.: Tagányi Zol- tán)	94
A népfront Franciaországban (Ism.: J. Nagy László)	95
✓ Giorgio Petracchi: Da San Pietroburgo a Mosca. La diplomazia italiana in Russia, 1861–1941 (Ism.: Réti György)	96
Carlo Vallauri: I partiti d'Italia da De Gasperi a Berlusconi (Ism.: Harsányi Iván)	97
John Saville: The politics of continuity. British foreign policy and the labour government, 1945–46 (Ism.: Jemnitz János)	99
Hányatott sorsú történetírás. Jozef Jablonický: Glasi o historiografii SNP (Ism.: G. Kovács László)	101

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautaványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 200,- Ft, példányonkénti eladási ára: 100,- Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9522021 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné